

บทที่ 1

แนวความคิดทางค่านิยมเมืองและการศึกษากับบทบาททางการศึกษาของ
เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีในช่วงต้นของชีวิตคนลาออกจากตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวง
ธรรมการครั้งแรก (พ.ศ. 2419-2469)

การศึกษาแนวความคิดและบทบาทของบุคคลน่าจะ เริ่มต้นที่การทำทำความเข้าใจ
ประวัติของเขา เพราะการแสวงหาแนวความคิดและบทบาทย่อมมีอิทธิพลมาจาก
ประสบการณ์ชีวิตในอดีตของบุคคลนั่นเอง

จุดเริ่มต้นของการศึกษาแนวความคิดทางค่านิยมเมืองและการศึกษากับ
บทบาททางการศึกษาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จึงอยู่ที่
การศึกษาชีวประวัติของท่าน ทั้งในแง่ชาติกำเนิด ชีวิตครอบครัว การศึกษา
ตลอดจนประวัติการรับราชการ ทั้งนี้เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษา แนวความคิดและ
บทบาทของท่านในลำดับต่อไป

ชีวประวัติของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์ (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)¹

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีกำเนิดในตระกูลขุนนาง บิดาของท่านคือ พระยาไชยสุรินทร์ (เจียม เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการและพระคลัง ในคอนต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านมีพี่น้องร่วมบิดาเดียวกัน 32 คน เนื่องจากพระยาไชยสุรินทร์เป็นบิดามีภรรยาถึง 14 คน² ชีวิตในวัยเด็กของท่าน จึงอยู่ในสภาพแวดล้อมแบบครอบครัวขุนนาง ไทย ซึ่งชอบมีบุตรธิดาและอนุภรรยาเป็นจำนวนมาก โดยท่านเกิดมาเป็นบุตรคนที่ 18 ของบิดา ส่วนมารดาชื่อ อยู่³

การที่ท่านถือกำเนิดขึ้นในตระกูลขุนนาง ทำให้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้มีโอกาสถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่เยาว์วัย⁴

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเกิดเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2419 และถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2486 รวมอายุได้ 66 ปีกับ 1 เดือน ดังนั้นท่านจึงมีอายุคาบเกี่ยวระหว่างสมัย ร.5-ร.8 ซึ่งเป็นช่วงที่มีความสำคัญมากช่วงหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทย

ชีวประวัติศาสตร์ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีที่จะกล่าวถึงต่อจากนี้ไปส่วนใหญ่รวบรวมมาจากศธ.99/66 ขอประวัติข้าราชการไทยที่รับราชการอยู่ในกระทรวงศึกษาธิการ แลกรมเทียบยศตั้งแต่ชั้นอำมาตย์ขึ้นไปและเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ มพท. 2486 (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานศพเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เมื่อ 8 ต.ค. 2486) แต่ถึงอย่างไรก็ตามหลักฐานอื่น ๆ ที่บ่งบอกอุปนิสัยและบุคลิกภาพของท่านจะได้รับการพิจารณาด้วยเพราะการศึกษาชีวิตของบุคคลโดยพิจารณาแต่เพียงว่าปีไหนเกิดอะไรขึ้นกับเขาบ้างนั้น ไม่น่าจะเป็นการเพียงพอสำหรับการนำความเข้าใจชีวิตของเขาโดยส่วนรวม

² เสนาะจิต สุวรรณโพธิ์ศรี, "พระยาวิद्याปริชามาตย์" (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ใน ประวัติครู (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2506), หน้า 87.

³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีน้องชายร่วมมารดาคนหนึ่งคือ นายสันหัด เทพหัสดิน ณ อยุธยา ซึ่งต่อมาได้รับการแต่งตั้งเป็นขุนอนุกิจวิธูร และได้ทำงานร่วมกับท่านในกระทรวงธรรมการด้วย

⁴ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานศพนายครรรชิต เทพหัสดิน ณ อยุธยา, 2514), หน้า 46.

แต่การที่มีมารดาเป็นเพียงสามัญชนผู้มีใจภรรยาหลวง เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีจึงต้องประสบความยากลำบากในการดำเนินชีวิตมาตั้งแต่เล็ก ๆ เมื่อพระยาไชยสุรินทรผู้เป็นบิดาถึงแก่กรรมและขณะที่ท่านมีอายุได้เพียง 8 ขวบนั้น บุคคลที่ทำหน้าที่เลี้ยงดูท่านต่อมาคือ ท่านอยู่เป็นมารดา ทั้งที่ท่านไถ่กล่าวไว้หนังสืองานศพของท่านเองว่า หลังจากบิดาได้เสียชีวิตลงแล้ว ท่านได้ "ดำเนินชีวิตต่อมาด้วยรายได้จากเย็บปักถักร้อยของมารดา" เนื่องจากทรัพย์สินสมบัติของพระยาไชยสุรินทรผู้เป็นบิดานั้น "อันตราหายไป ในมือของผู้รักษาทรัพย์ที่ทางราชการตั้งไว้ (ทรัพย์สิน) ที่เหลือเป็นสมบัติให้ลูกก็เฉพาะที่ ยกให้เป็นกรรมสิทธิ์ตามกฎหมายแล้วเท่านั้น" ¹

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นคนที่มีความมานะพากเพียรและมีผลการเรียนดีมาตั้งแต่เด็ก ท่านเริ่มค้นการศึกษาแบบเดียวกับเด็กในวัยเดียวกับท่านในสมัยนั้นคือ เริ่มค้นการเรียนด้วยการท่องหนังสือที่วัดบพิตรพิมุขเมื่ออายุ 12 ปี (พ.ศ. 2431) สอบไล่ได้ที่ 1 โดยมีพระมหาดนอ (ขุนอนุกิจวิฑูร-น้อย) เป็นครูเมื่ออายุ 13 ปี (พ.ศ. 2432) เรียนที่พระตำหนักสวนกุหลาบสอบไล่โคประกโยค 2 ต่อมาสอบโคประกโยค 5 ภาษาอังกฤษตามหลักสูตรหลวงเมื่ออายุ 15 ปี (พ.ศ. 2434) อายุ 16 ปี (พ.ศ. 2435) เข้าเรียนที่โรงเรียนสุนันทาลัย และได้เริ่มค้นชีวิตราชการด้วยการ เป็นนักเรียนสอนในโรงเรียนตัวอย่างพร้อมกันไปด้วย เมื่อจบประโยคมัธยมศึกษาจากโรงเรียนสุนันทาลัยแล้ว ก็ได้เข้าศึกษาวิชาครูอยู่ที่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ 1 ได้รับประกาศนียบัตรโดยสอบไล่ได้ที่ 1 ของผู้สำเร็จวิชาครูชุดแรกเมื่ออายุ 18 ปี (พ.ศ. 2437)

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีสอบไล่ได้ที่ 1 และได้รับพระราชทานรางวัลถึง 2 ครั้งคือ ครั้งแรกเมื่ออายุ 12 ปี ครั้งที่ 2 เมื่ออายุ 18 ปี² สาเหตุที่ทำให้ท่านได้รับพระราชทานรางวัลนั้น สาเหตุหนึ่งน่าจะมาจากความขยันหมั่นเพียรของตัวท่านเอง ก็จะได้เห็นได้จากรายงานของกรมศึกษาธิการเมื่อคราวได้รับพระราชทานรางวัลที่ 1 ครั้งแรกว่า

¹ เสนาะจิต สุวรรณโพธิ์ศรี, "พระยาวิद्याปริชามาตย์ (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ใน ประวัติครู, หน้า 89.

² เมื่อคราวสอบไล่ได้ที่ 1 ครั้งแรก และเมื่อจบการศึกษาจากโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์.

นายสนั่นอายุ 12 ปี บุตรพระยาไชยสุรินทร์ (เจียม)
 หมั้นเรียนในปีจอ อัฐศกโค 212 วัน มากกว่านักเรียน
 ทั้งปวง พนักงานผู้ตรวจเห็นว่านายสนั่นควรได้รับพระ
 ราชทานรางวัลที่ 1 คน 1...¹

เรื่องนี้จะสร้างความประทับใจที่ตึกต่อการศึกษาและต่อการเข้ารับราชการ
 ของตัวท่านเองในสมัยต่อมา ก็คงจะเห็นได้จากตัวอย่างคนดีในแบบเรียนต่าง ๆ ที่ท่าน
 แต่ง นอกจากจะมีคุณสมบัติที่พึงปรารถนาทั่วไป เช่น ซื่อสัตย์ สุจริต และเคารพกฎหมาย
 แล้ว าล่า คุณสมบัติอีกประการหนึ่งที่ได้รับการยกย่อง คือ การเป็นคนขยันและมีผลการ
 เรียนดี จนได้รับคัดเลือกไปศึกษาต่อต่างประเทศและกลับมารับราชการอย่างซื่อสัตย์
 สุจริต² แบบเดียวกับชีวิตจริงของท่านซึ่งจะได้อ่านถึงรายละเอียดในตอนต่อไป

การมีผลการเรียนดีดังที่กล่าวมาแล้ว ทำให้ท่านได้รับคัดเลือกเป็นผู้ช่วย
 อาจารย์ใหญ่ในทันทีที่เรียนจบ ในอีก 2 ปีต่อมาท่านได้รับคัดเลือกให้ไปศึกษาวิชาครู
 เพิ่มเติมที่ประเทศอังกฤษ โดยศึกษาที่โรงเรียนเบอร์โรโรท ซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลไวสลเวฟ
 ใกล้กรุงลอนดอน อยู่ในความดูแลของเซอร์ โรเบิร์ต มอแรนต์ (Sir Robert Morant)
 ข้าราชการในกระทรวงศึกษาอังกฤษ ซึ่งเคยเป็นพระอาจารย์ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
 เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ท่านสำเร็จการศึกษาและได้รับประกาศนียบัตรวิชาครูจากประเทศ
 อังกฤษ เมื่ออายุได้ 22 ปี (พ.ศ. 2441)

¹ร.5 ศ.1/1 รายงานกรมศึกษาธิการ จ.ศ. 1248 (พ.ศ. 2429) อนึ่ง
 การได้รับพระราชทานรางวัลครั้งนี้ มีผู้ได้รับพระราชทานรางวัลเฉพาะที่ 3, 4, 5
 โดยไม่มีที่ 2 แสดงว่า เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี มีความ "หมั่นเรียน" มากกว่าเด็ก
 คนอื่น ๆ มาก

²ตัวอย่างจากหนังสือธรรมจริยาทั้ง 5 เล่ม หรือในบทความต่าง ๆ อีกเป็น
 จำนวนมาก ที่กล่าวถึงเด็กขยันเรียน มีผลการเรียนดี จนได้รับการคัดเลือกไปศึกษาต่อ
 หรือทำงานยังต่างประเทศ และกลับมารับราชการอย่างซื่อสัตย์สุจริต

หลังจากนั้นท่านก็ได้กลับมารับราชการในเมืองไทยอีกครั้งหนึ่ง โดยสอนวิชา คำนวณและวิชาครูในโรงเรียนฝึกหัดครู รวมทั้งยังได้เป็นพนักงานแต่งแบบเรียนใน ศาสตร์ว่ากรมศึกษาธิการด้วย ในปีเดียวกันนั้นเอง ท่านได้ไปปฏิบัติงานการจัดการศึกษา ที่ประเทศอินเดีย ในเขตมณฑลปัญจาบและมณฑลมัทราส ทั้งในระดับประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ทำรายงานการไปปฏิบัติงานในครั้งนั้นว่า อินเดีย จัดการศึกษาเป็น 3 อย่าง คือ การศึกษาในระดับโรงเรียน การศึกษาระดับมหาวิทยาลัยสำหรับผู้ได้รับปริญญา และการศึกษาอย่างของอังกฤษ อินเดียใช้ภาษาอังกฤษ เป็นภาษาหลักในการศึกษา ซึ่งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีพิจารณาว่า สำหรับประเทศไทยควรใช้ภาษาไทยซึ่งเป็นภาษาประจำชาติ ภาษาอังกฤษในไทยควรมีฐานะเป็นภาษา ก่อ่งประเทศ ซึ่งเรียนเอาไว้เป็นสะพานสำหรับการ เรียนรู้อย่างอื่นเท่านั้น¹

อิทธิพลทางความคิดที่เกิดจากการไปปฏิบัติงานในครั้งนี้ คือ การให้ความสนใจ กับการศึกษาวิชาชีพ ซึ่งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ให้ความเห็นว่า เป็นสิ่งที่ไทย ควรเอาเป็นแบบอย่าง กล่าวคือ อินเดียจัดการศึกษาเพื่อให้นักเรียนมีความรู้มากขึ้น จะได้ทำนาได้ดีขึ้น ไม่ใช่ให้ชาวบ้านที่มีโอกาสได้รับการศึกษาแล้วอยากทำงานอย่าง ชาวกรุง โดยไม่ยอมกลับไปทำไร่ทำนาตามเดิม²

เมื่อเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีอายุได้ 24 ปี ท่านก็ได้เข้าพิธีมงคลสมรส กับ นางสาวฉวีลา สาลักษณ์ (ภายหลังได้รับพระราชนานบรมราชาศักดิ์เป็น ท่านผู้หญิง) บุตรสาวคนโตของมหาเสวกโทพระยาศรีภูมิปรีชา (กมล สาลักษณ์) และท่านผู้หญิง พึ่ง เนื่องจากญาติพี่น้องฝ่ายท่านผู้หญิงฉวีลาเคยเป็นมหาดเล็กหลวงปฏิบัติหน้าที่อยู่ใน ราชสำนักมาหลายรัชกาลติดต่อกัน ท่านผู้หญิงจึงมีโอกาสดำเนินการถวายตัวให้เข้าไป ศึกษาชนบทธรรมเนียมประเพณีอยู่ในวัง เช่นเดียวกับบุตรของขุนนางชั้นสูงในสมัยนั้น

¹ ไมโครฟิล์ม กร.5 ศ.2/7 รายงานของนานสนันเรื่องการตรวจการศึกษา ในประเทศอินเดีย รศ.117

² เรื่องเดียวกัน

การสมรสระหว่างเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกับท่านผู้หญิงถวิลนี้เป็นไปโดย
ความเห็นชอบของผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่าย ภายหลังจากสมรสแล้ว ท่านทั้งสองก็ได้รับความ
เอื้อเฟื้อจากญาติผู้ใหญ่เป็นอย่างดี¹ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า การสมรสในครั้งนี้น่าจะมี
ผลโดยทางอ้อมในการส่งเสริมฐานะทางครอบครัวและหน้าที่การงานของเจ้าพระยา
ธรรมศักดิ์มนตรีด้วย ทั้งนี้เมื่อพิจารณาว่าทางฝ่ายผู้ใหญ่ให้ความเห็นชอบต่อการสมรส
ของท่านทั้งสอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากฝ่ายท่านผู้หญิง ซึ่งมีฐานะเป็นข้าราชการใน

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี โคลงกลอนของครูเทพ (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิง ถวิล ธรรมศักดิ์มนตรี, 2512), หน้า ก-ฉ

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีบุตรกับท่านผู้หญิงถวิล รวม 4 คน เป็นชาย 2
คน หญิง 2 คน ในจำนวนนั้น นายครุชิต เทพหัสดิน ณ อยุธยา ได้รับพระมหากรุณา
ธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทาน จปร. ชั้นพิเศษเฉพาะ
สี่เสมา เพื่อพระราชทานให้แก่บุตรชายคนแรกของข้าราชการ 4 ท่านที่ใกล้ชิดเบื้องพระ
ยุคลบาท นอกจากนี้ได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ให้เข้าเรียนในโรงเรียนมหาดเล็กหลวงโดยเป็นนักเรียนทุนส่วนพระองค์ เมื่อสำเร็จ
ม.8 แล้ว ก็โปรดเกล้าฯให้ไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษด้วย

ส่วนนางสาวไฉไล เทพหัสดิน ณ อยุธยา ซึ่งเป็นธิดาคนต่อมา ก็ได้รับพระ
มหากรุณาจากสมเด็จพระพันปีหลวง ให้เล่าเรียนอยู่ในโรงเรียนราชินี ตั้งแต่อายุได้
6 ขวบ เมื่ออายุได้ 11 ขวบ ได้เข้าร่วมพระราชพิธีขึ้นท้องพระโรงวังพญาไท นับได้
ว่า บุตรีธิดาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัว และพระบรมวงศานุวงศ์ เช่นเดียวกับบุตรธิดาของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่
ในสมัยนั้นทุกประการ

นอกจากบุตรธิดากับท่านผู้หญิงแล้ว เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรียังมีบุตรธิดา
อีกรวม 16 คนกับอนุภรรยา "ที่มีกาไปสู้ออกจากบ้านอื่นเพื่อประคับบารมีขุนนาง อัน
เป็นธรรมเนียมนิยมในสมัยนั้น" บุตรีธิดาและภรรยาทั้งหมดของท่านอยู่รวมกันเป็น
ครอบครัวใหญ่เช่นเดียวกับครอบครัวของขุนนางทั้งหลาย อ้างถึงในปริยา นิมโณม
"คุณแม่ไฉไลให้อะไรไว้แก่ลูก" ใน เรื่องเดียวกัน, ไม่มีเลขหน้า

ระดับสูง ในยุคนั้น

หลังจากนั้น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ไปดูการจัดการศึกษาที่ญี่ปุ่นอีกครั้งหนึ่ง ในพ.ศ. 2444 เมื่อคราวรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (เมื่อครั้งที่ยังทรงดำรงฐานะเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร) เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้เขียนรายงานการไปดูงานในครั้งนั้นว่า ญี่ปุ่นมีการศึกษา 2 ชนิด คือ สามัญศึกษาและการศึกษาพิเศษ การกำหนดชั้นและอายุของผู้เรียนในแต่ละชั้นได้จัดไว้เป็นระบบละเอียดกำหนดไว้อย่างแน่นอนคือ

ระดับชั้น	อายุ	จำนวนปี
โรงเรียนมูลศึกษา	3-6 ปี	3 ปี
โรงเรียนประถมศึกษาชั้นต้น	6-10 ปี	4 ปี
โรงเรียนประถมศึกษาชั้นสูง	10-14 ปี	4 ปี
โรงเรียนมัธยมศึกษา	12-17 ปี	5 ปี

แนวความคิดที่เกิดจากการไปดูงานของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีในครั้งนั้น คือ การเห็นว่าการจัดการศึกษาของไทยและญี่ปุ่นมีความแตกต่างกันมาก ความแตกต่างกันดังกล่าวทำให้ไทยไม่สามารถเลียนแบบการจัดการศึกษาของญี่ปุ่นได้ เนื่องจากญี่ปุ่นมีการศึกษาแบบคังเคิม (ประเพณี) แพร่หลายอยู่แล้ว การศึกษาแบบคังเคิมของญี่ปุ่นสามารถรองรับการจัดการศึกษาแบบตะวันตกได้เป็นอย่างดี ฉะนั้นเมื่อถึงคราวที่ญี่ปุ่นจะต้องปรับปรุงการศึกษา ญี่ปุ่นจึงสามารถขยายการศึกษาของตนออกไปได้อย่างรวดเร็ว เนื่องจากมีความพร้อมอยู่แล้วทั้งทางด้านโรงเรียนและด้านครู เพียงแต่อาศัยเทคนิควิธีของตะวันตกเข้าไปช่วยเสริมเท่านั้น ลักษณะดังกล่าวเป็นลักษณะที่ตรงกันข้ามกับการศึกษาของไทย ซึ่งแม้แต่การศึกษาชั้นค่าสุดเพียงแค່ให้อ่านออกเขียนได้ ก็ยังไม่แพร่หลาย ดังนั้นหากไทยจะพยายามจัดการศึกษาโดยเลียนแบบ

ญี่ปุ่น ก็จำเป็นต้องเริ่มต้นจากการศึกษาในระดับต่ำนี้ เพื่อให้ประชาชนอ่านออกเขียนได้เสียก่อน¹

ข้อเสนอแนะนี้ แสดงให้เห็นการเป็นผู้มีความรู้กว้างขวางของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เนื่องจากแนวความคิดดังกล่าว เป็นการโต้กระแสแนวคิดของชนชั้นนำไทยส่วนใหญ่ในยุคนั้น ที่ต้องการเปลี่ยนแปลงสังคมเป็นแบบญี่ปุ่น เช่น เลียนแบบการจัดการศึกษา การปกครอง การใช้เทคโนโลยีแบบญี่ปุ่น² เนื่องจากคนส่วนใหญ่พิจารณาว่าไทยและญี่ปุ่นมีความคล้ายคลึงกันในหลาย ๆ ด้าน เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติในระยะเวลาใกล้เคียงกับจักรพรรดิเมจิของญี่ปุ่น การเทียบเคียงเพื่อมองหาความคล้ายคลึงเพื่อเลียนแบบญี่ปุ่นดังกล่าว ทำให้คนไทยส่วนใหญ่ไม่สามารถเห็นข้อจำกัดโดยธรรมชาติของไทยเองที่จะเลียนแบบความเจริญของญี่ปุ่นได้³

¹ ไมโครฟิล์ม ร.5 ศ.2/9 รายงานของหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ เรื่อง การศึกษาแห่งญี่ปุ่น ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2444)

² ร.6 น.20.6/3 ความเห็นเอกชนเรื่องความเจริญของประเทศสยาม

³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "การศึกษาประเทศสยามระหว่างกึ่งศตวรรษที่ล่วงมาแล้ว และการศึกษากสิกรรม" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ หน้า 23-24

เอ็ดวิน โอ โรเซาเออร์ (เป็นศาสตราจารย์ประจำมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด เกิดและเติบโตที่ญี่ปุ่น เขาได้ศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมญี่ปุ่นมาโดยตลอด เคยได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเอกอัครราชทูตสหรัฐอเมริกาและประจำญี่ปุ่นในช่วง พ.ศ. 2504-2509) ได้ทำการศึกษาประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นและได้ให้ข้อสรุปว่าการศึกษาของญี่ปุ่นในสมัยเมจิก้าวหน้าใกล้เคียงกับการศึกษาในยุโรป โดยที่ประชากรที่เป็นเพศชายในสมัยนั้นรู้หนังสือประมาณ 45% ขณะที่ประชากรที่เป็นเพศหญิงรู้หนังสือประมาณ 15% อ้างถึงใน เอ็ดวิน โอ โรเซาเออร์, ญี่ปุ่น ภูมิชัย มุลศิลป์ และสุภัทรา นิลวัชระ (บรรณาธิการ) (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, 2524), หน้า 184-185

แต่ถึงอย่างไรก็ตามข้อเสนอเรื่องความแตกต่างระหว่าง ไทยและญี่ปุ่นของ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีในครั้งนั้นไม่ได้รับความสนใจนัก เพราะปรากฏว่าแผนการศึกษาชาติ 2445 ของไทยร่างขึ้นโดยเลียนแบบโครงการศึกษาของญี่ปุ่นแทบทุกอย่าง จนเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้แสดงความเห็นไว้ว่าไทยร่างแผนการศึกษาชาติของตนโดย "ซุมมือเปิบจากแผนการศึกษาชาติของญี่ปุ่น ซึ่งเป็นแผนรวมที่ใหม่ที่สุดในเวลานั้น"¹

หน้าที่ราชการของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีในช่วงหลังจากนี้ไป ได้ก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับชั้นกล่าวคือ อายุ 26 ปี (พ.ศ. 2445) ได้เป็นปลัดกรมแบบเรียน อายุ 27 ปี ได้เป็นเจ้ากรมราชบัณฑิต อายุ 30 ปี (พ.ศ. 2449) ย้ายมาเป็นเจ้ากรมตรวจ ซึ่งท่านได้เริ่มวางหลักสูตรบรรพวิชาและจัดการโรงเรียนตามแผนการศึกษาอย่างใหม่² อายุ 35 ปี (พ.ศ. 2454) รั้งตำแหน่งปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ อายุ 38 ปี (พ.ศ. 2467) รั้งตำแหน่งผู้บัญชาการโรงเรียนข้าราชการพลเรือนอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย ในขณะที่รับราชการตามตำแหน่งต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้ ท่านได้เคยทำหน้าที่รักษาการแทนอาจารย์ใหญ่ โรงเรียนฝึกหัดครู แทนอธิบดีกรมศึกษาธิการ แทนเสนาบดีกระทรวงธรรมการ และได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ซึ่งเป็นตำแหน่งสูงสุดในหน่วยงานที่ท่านสังกัดอยู่เมื่ออายุ 40 ปี (พ.ศ. 2459)³

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี "การศึกษาของเราเมื่อถึงศตวรรษที่แล้วมา" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ หน้า 170

² เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเข้ารับการอุปสมบทเมื่ออายุได้ 32 ปี ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ ผลการเรียนพระธรรมวินัยในช่วงอุปสมบทของท่านคือเช่นเคย คือ สอบพุทธาณุปุทธประวัติและการแต่งปัญหาธรรมโคตที่ 1 ได้รับพระราชทานรางวัลจากพระอุปัชฌาย์ เมื่อลาสิกขาบทแล้วก็ได้รับพระราชทานหนังสือสำคัญ เพื่อแสดงว่าสอบไล่ได้ชั้นเอกพิเศษ

³ นอกจากหน้าที่ราชการที่กล่าวมาแล้ว ยังมีราชการพิเศษอีก คือ เป็นองคมนตรี เป็นนายกองโทในกรมเสื่อป่าพรานหลวง รอ. เป็นผู้ตรวจการพิเศษของโรงเรียนมหาดเล็กหลวง และเป็นกรรมสัมปาทิกของหอสมุดสำหรับพระนคร

แบบแผนในการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติราชการของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี¹

จากการศึกษาชีวประวัติของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี พบว่า ท่านมีแบบแผนในการดำเนินชีวิตแบบเดียวกับความนิยมของยุคสมัย ไม่ว่าจะเป็นด้านการศึกษา ชีวิตครอบครัว หรือการเข้ารับราชการ ก็จะได้เห็นได้จากการถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวง การเริ่มต้นศึกษาในโรงเรียนวัดความสำนักอาจารย์ การเข้าเล่าเรียนในโรงเรียนหลวง ซึ่งด้วยควมมีมานะพากเพียร ท่านจึงประสบความสำเร็จในการเรียนจนได้รับการคัดเลือกไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ จนกระทั่งกลับมารับราชการและได้ดำรงตำแหน่งสูงสุดในหน่วยงานที่ท่านสังกัดอยู่ ในระหว่างนั้นก็ได้บวชเรียน แต่งงานกับภรรยาหลวงซึ่งมีชาติกำเนิดจากตระกูลขุนนาง เหมือนกัน โดยมีบุตรธิดาเป็นจำนวนทั้งสิ้น 20 คน กับภรรยาหลวงและอนุภรรยาซึ่งได้ไปสู่ขอมารเพื่อประคับบารมีตามค่านิยมของสังคมในสมัยนั้น

นับว่าเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีชีวประวัติที่ครบถ้วนตามมาตรฐานของ "ข้าราชการไทย" ในยุคนั้น ข้อเสนอดังกล่าวนอกจากสรุปจากการศึกษาชีวประวัติของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีซึ่งที่กล่าวมาแล้ว ยังได้สรุปจากทะเบียนประวัติของข้าราชการในกระทรวงศึกษาธิการที่รวบรวมไว้ในยุคนั้นอีกด้วย ทะเบียนประวัติดังกล่าว ได้แบ่งเป็นช่องต่าง ๆ เอาไว้ เช่น การศึกษาในประเทศ การศึกษาในต่างประเทศ ตำแหน่ง ยศ ราชทินนาม ราชการพิเศษ หรือการบวชเรียน เป็นต้น ข้าราชการส่วนใหญ่จะขาดประวัติในบางช่องไป เช่น ราชการพิเศษในต่างประเทศ หรือการบวชเรียน แต่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีประวัติให้กรอกจนครบทุกช่องของ

¹ ในที่นี้มีคำมีจุดมุ่งหมายที่จะอธิบายว่าเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้ไปทำอะไร ที่ไหน และเมื่อไร แต่ต้องการอธิบายแบบแผน (Form or Pattern) ในการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติราชการของท่านเท่านั้น ทั้งนี้ด้วยมีจุดมุ่งหมายที่จะให้เป็นพื้นฐานสำหรับการทำความเข้าใจแนวความคิดทั้งด้านการเมืองและการศึกษาของท่าน ซึ่งจะได้อธิบายถึงในหัวข้อต่อจากนี้ไป

ทะเบียนประวัติ ซึ่งมีข้าราชการน้อยคนนักที่จะมีประวัติครบถ้วนเช่นท่าน¹

สิ่งที่ควรได้รับการย้ำเน้นและให้ความสนใจในลำดับต่อไปในที่นี้ คือ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้มีโอกาสไปศึกษาต่อยังต่างประเทศในช่วงที่ไทยมีปรีชาญาณการศึกษาว่า ความรู้เป็นสิ่งที่ยั่งยืนกว่า ผู้มีความพร้อมบางประการ สามารถเรียนรู้ด้วยการไปชนมาจากต่างประเทศได้² เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นผู้ผ่านการศึกษาและการปฏิบัติงานในต่างประเทศ เชื่อมั่นในความรู้ที่ร่ำเรียนมาว่า สามารถสร้างความเจริญให้ชาติบ้านเมืองได้³ มีความตื่นตัวกับการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีจากตะวันตก จะเห็นได้จากกรที่ท่านให้นิยามความเจริญของบ้านเมืองในสมัยนั้นว่า

¹ศธ. 99/66 ขอประวัติข้าราชการ ไทยที่รับราชการอยู่ในกระทรวงศึกษาธิการและกรมเทียบยศทั้งแต่อำมาตย์ตรีขึ้นไป

²วิทย์ วิศทเวทย์, ปรีชาญาณการศึกษาไทย 2411-2475 เอกสารโรเนียว (งานวิจัยซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา) หน้า 83-84

³แนวความคิดดังกล่าวมีความสำคัญมาก ทั้งนี้เพราะเป็นพื้นฐานสำหรับการทำความเข้าใจกับแนวความคิดในการปฏิบัติราชการของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี อนึ่งขอเน้นไว้ในที่นี้ด้วยว่า ความเชื่อมั่นใน "ความรู้" ที่ใคร่ร่ำเรียนมา เป็นแรงผลักดันสำคัญส่วนหนึ่งของความพยายามปฏิบัติราชการของท่าน แม้ว่าจะมีอุปสรรคในการปฏิบัติราชการ แต่ท่านก็ได้ใช้ความพยายามฝ่าฟันอุปสรรคดังกล่าวไปจนได้ ทั้งนี้พิจารณาได้จากความพยายามในการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2464 ซึ่งต้องใช้เวลากว่า 10 ปี ถึงจะได้ประกาศ อ่างถึงใน ร.6 ศ.1/1 รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลแผนกกระทรวงธรรมการ ศธ.40/4 โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านายเสนาบดีออกไปตรวจราชการในมณฑลอยุธยา เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี "ปัญหาการศึกษาที่คนสนใจ" ใน ความเรียงเรื่องต่าง ๆ ของครูเทพ อำมาตย์ตรีพระเพาะนิสัยชอบ ธรรมการมณฑลอุดร พิมพ์แจกในงานปลงศพนางปริก รัชกรันต์ ณ สุสานวัดโพธิสมภรณ์ จ.อุดรธานี (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเซชม, 2475) หน้า 25-28. และบทความต่าง ๆ ในวิทยารายอื่นเป็นจำนวนมาก

ประเทศสยามในระหว่าง 50 ปีที่แล้วกับเทียนนี้ฉีกกันไกล รถไฟ
รถยนต์ โทรเลข โทรศัพท์ ไปรษณีย์ หนังสือพิมพ์ ทางไปมาคึกคก
เหล่านี้อาจทำให้กฎทั้งหลายเปลี่ยนแปลงไปคนละรูปแบบ ถ้าจะดู
ตัวอย่างในเวลาอันจึงกรุงเทพบกกับตำบลบ้านป่าเมืองคอน¹

ความเชื่อมั่นในวิทยาการของชาติตะวันตกว่า สามารถนำมาใช้พัฒนาบ้าน
เมืองได้ รวมทั้งความตื่นตัวกับเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตก เป็นเรื่องสำคัญที่เกิด
ขึ้นเคียงคู่กันโดยเฉพาะความเชื่อมั่นว่า มนุษย์สามารถสร้างความสุขและพัฒนาสังคม
ของตนเองได้นั้น เพิ่งเกิดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 นี้เอง² ดังจะเห็นได้จาก
รายงานตรวจการศึกษาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงษาธนาภาพ
เมื่อ พ.ศ. 2435 ซึ่งกล่าวไว้ว่า

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ทำไมเราถึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ"
ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ, หน้า 35-36. หรือที่คล้ายคลึงกัน เช่น "ศิลป์
แห่งการคำวรวงษ์", "ใจกลอก" "เรือ ซากหางเสือ" "ทำไม", "โรคคึกคก"
"อารยธรรมเก่ากับใหม่" ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 34, 47-48, 189-190,
110-117) 186-188, 27-29, 1-10% 135-143 "หัวไม้เก่าใหม่" และ "เรา
ถูกไฟเจริญสน" ใน โคลงกลอนของครูเทพ เล่ม 2 และ เล่ม 3 (พระนคร : โรง
พิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2515), หน้า 38 และ 34-36 และ ธรรมจริยา เล่ม 4
พิมพ์ครั้งที่ 11 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2497), หน้า 94-104.

² นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาของการเปลี่ยนระบอบ
การปกครองของสยามระหว่าง พ.ศ. 2470-2480 วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต แผนก
วิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527. บทที่ 3 และ
เส้นที่ จามริก, การเมืองกับการศึกษาไทย (กรุงเทพมหานคร : โครงการพัฒนา
สังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา, 2523), หน้า 44-45.

การที่ได้ไปตรวจการงานในท้องถิ่นครั้งนั้น ทำให้ปรากฏว่าความมุ่งหมายของการปกครองทั้งอย่างใหม่และอย่างเก่า ก็อยู่ในจะโหล "บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข" คุ้ม แต่เขาใจอธิบายว่า "อยู่เย็นเป็นสุข" นั้นผิดกัน อย่างเก่าถือว่าบ้านเมืองปราศจากภัยทาง ๆ เช่น โจรผู้ร้าย เป็นต้น ก็เป็นสุข... ความคิดที่จะว่าบ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขของจัดการบ้านรุ่งในเวลาบ้านเมืองเป็นปรกติ เป็นคติเกิดขึ้นใหม่...¹

การตื่นตัวในเรื่องเทคโนโลยีจากตะวันตกและความเชื่อมั่นในความรู้ว่าสามารถสร้างความเจริญให้แก่ชาติบ้านเมือง ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเคียงคู่กันนั้น จะขอแยกกล่าวถึงความเชื่อมั่นในความรู้ก่อน

แต่เดิมการดำเนินงานบางอย่างของคนไทย แทบไม่ต้องอาศัยการเรียนรู้จากการศึกษาในระบบเพียงแค่งจากการบอกเล่าสืบต่อกันมา หรือเรียนรู้จากพ่อแม่ปู่ย่าตายายก็ถือเป็นกรเพียงพอแล้ว ที่จะทำการประกอบอาชีพบางอย่างได้ เช่น การทำนา ทำสวน หรือการรักษาโรคบางโรค ซึ่งวิธีการแบบนี้จัดว่าเป็นการเรียนรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ สำหรับความตื่นตัวว่าการประกอบอาชีพดังกล่าว จำเป็นต้องผ่านการเรียนรู้ในโรงเรียนเพิ่งจะเกิดขึ้นในช่วงนี้เอง ดังปรากฏว่า หมอทยา "จำเป็นต้องผ่านการศึกษาในระบบโรงเรียน² ครูจำเป็นต้องผ่านการฝึกฝนมาจากโรงเรียนฝึกหัดครู การใช้พระสอนตามวัดเป็นสิ่งที่ "ไม่พอ" อีกต่อไป³ จึงทำให้เกิด

¹ สมเด็จพระยาครุฑราชานุภาพ, "รายงานสมเด็จพระยาครุฑราชานุภาพ เสด็จตรวจราชการคราวแรก พ.ศ. 2435" ใน การปกครองฝ่ายพลเรือน (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระภักดี ศรีสุพรรณภูมิ (สุก สุนทรสารทูล) 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2505, หน้า 74 อ้างถึงในเรื่องเดียวกัน

² เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สยามกับการพาณิชย์" ใน เศรษฐวิทยาและเกร็ดเฉพาะบางเรื่องของกรุงเทพ (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2465), หน้า 31-32.

³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "การศึกษา" วิทยาจารย์ 26 (15 มี.ค. 2468) : 415-416, 423 และ 438. และ "นิทานเรื่องพี่เสียม ใน เศรษฐวิทยาและเกร็ดเฉพาะบางเรื่องของกรุงเทพ, หน้า 70-82

คำรทำส่วนท่านาขึ้นในสมัยนี้หลายเล่ม เพื่อให้ชาวสวนชาวนาวิชา "เพาะปลูกในเชิงวิทยาศาสตร์"¹ สำหรับเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีให้ความสำคัญกับความรู้มากถึงขนาดกล่าวว่า "คนคนเดียวกันมีปรีชาดีกว่าไม่มี"²

ความเจริญทางเทคโนโลยีและการปรับปรุงการคมนาคมขนส่งทั้งภายในและภายนอกประเทศในช่วงต้นรัตนโกสินทร์จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ทำให้การเดินทางติดต่อระหว่างผู้คนในภูมิภาคต่าง ๆ เป็นไปอย่างสะดวกขึ้น ทำให้มนุษย์มีความรู้สึกว่าเป็นส่วนหนึ่งของประชาคม ที่ไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้โดยลำพังตนเอง แต่ต้องพึ่งพากันเป็นสังคม³

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีให้ความสนใจและความสำคัญเรื่องการคมนาคมขนส่งมาก ซึ่งทำให้ท่านมีความคิดว่า ตัวท่านเองก็ถือเป็นส่วนหนึ่งของสังคมด้วย ทั้งในระดับประเทศและในระดับโลก จึงขอเขียนของท่านที่ว่า

¹ร.6 ศ. 4/26 ความเห็นเรื่องโรงเรียนสิกขารมชั้นประถมของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

²เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปัญหาการศึกษาที่คนสนใจ" ใน ความเรียงเรื่องต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 26 แนวความคิดดังกล่าวเป็นพื้นฐานสำหรับการผลักดันให้เกิดการจัดการศึกษาขึ้นอย่างกว้างขวาง เพราะเชื่อว่า การศึกษาสามารถพัฒนาคนให้ทันกับความเปลี่ยนแปลงของโลก และก่อให้เกิดการส่งเสริมการจัดการศึกษาที่สามารถผลิตผู้มีความชำนาญพิเศษในแต่ละสาขาวิชาขึ้นมาได้ เช่น ครู แพทย์ วิศวกร และควรรู้เอาไว้ในที่นี้ด้วยว่า แนวความคิดดังกล่าวมีความสัมพันธ์โดยตรงกับความจำเป็นทางเศรษฐกิจ และการเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ในแต่ละช่วงเวลาด้วย

³เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, ธรรมจริยาเล่ม 4 (กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2520) หน้า 1-4 และ 79-80.

คนเราอยู่ในโลกแต่ล้าหลังไม่ได้

เหตุใดจนเลาคนทั่วโลกจึงต้องเพื่อแต่ถึงกันและกัน อุตสาหกรรมแรงกติก และลงแรงทำประโยชน์ชุกตาง ๆ ไม่สำหรับแต่ตัวเองเท่านั้น สำหรับคนอื่น ๆ กวยทั่วโลกทั้งนี้ทออบโคงาย ๆ วามีเครื่องเกยวพันอันแนนทวนารักุตรังมนุชย ทั้งหลายอยุ มีโหมนุชยทั้งหลายตางคนตางคังอยุแต่ล้าหลัง โคคังกลวามาแลว ชุงคน เครื่องเกยวพันเหลวนนี้เรียกวา "ความรูสึก" ตาง ๆ บุงเรียกวา กุจันเป็นหนาทของมนุชยของกรฐาบาง เรวควรพิจารณาไเห็นถอง ทวาเหลวนคือะไร และควรตั้งทนควความรูสึกตาง ๆ กอน เพราะ เป็นเครื่องเกยวพันอันแข็งแรงกวาอื่น ๆ ทมค"¹

เพื่อให้เป็นคนทันสมัยหรือทันโลก จึงจำเป็นต้องให้ความสนใจกับข่าวสาร การเมืองที่เกิดขึ้นในภูมิภาคต่าง ๆ ตลอดเวลา เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีให้ความสำคัญกับเรื่องนี้มากถึงขนาดกล่าวว่า การมีหนังสือพิมพ์ไว้อ่านประจำบ้านเป็นสิ่งจำเป็น ของคนที่ใช้ชีวิตอยู่ในเมือง²

ตลอดชีวิตของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้แสดงให้เห็นความสนใจในข่าวสาร การเมืองและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในภูมิภาคต่าง ๆ ตลอดเวลา บางครั้งเป็นการ แสดงภูมิรู้ บางครั้งเป็นการเสนอทางออกในการแก้ปัญหา อันเป็นการแสดงให้เห็นว่า ตัวท่านเองเป็นส่วนหนึ่งของประชาคมที่ท่านอาศัยอยู่ เรื่องที่ท่านสนใจนั้นบางเรื่องเป็น

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, ธรรมจริยา เล่ม 4, หน้า 1-4 และหน้า 79-80 หรือ ธรรมจริยา เล่ม 6, หน้า 218-219. แนวความคิดดังกล่าวเป็นพื้นฐาน สำหรับการอธิบายหน้าที่ของมนุษย์ในฐานะส่วนหนึ่งของสังคม ซึ่งจะมีส่วนสัมพันธ์เป็น อย่างมากกับโครงสร้างการเมืองการปกครอง ดังจะได้อธิบายในตอนต่อไป

² เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ความเห็นพอดีกเรื่องคดีการศึกษาแผน ปัจจุบัน" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ, หน้า 133-143.

เรื่องใกล้ตัว มีผลกระทบต่อเมืองไทยและตัวท่านเอง เช่น ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ ในทศวรรษ 2460¹ และบางครั้งเป็นเรื่องใกล้ตัว ซึ่งแต่เดิม (หรือในความคิดของคนไทยบางกลุ่ม) ไม่น่าจะส่งผลกระทบต่อไทยนัก เช่น การต่อต้านสงคราม หรือการตั้งสันนิบาตชาติ² เป็นต้น

สิ่งที่ควรได้รับการขยายความในที่นี้ก็คือ การมีจิตสำนึกว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของประชาคมที่ตนอาศัยอยู่ ซึ่งประเมินมาจากการให้ความสนใจข่าวสารการเมืองที่เกิดขึ้น พร้อมทั้งแสดงความคิดเห็นของทวิภาคษ์วิจารณ์ข่าวสารและการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ อยู่ตลอดเวลา รวมทั้งการแสดงความคิดเห็นว่ามนุษย์ในฐานะปัจเจกบุคคลสามารถสร้างความเจริญและความเลื่อมใสให้กับสังคมที่ตนอยู่อาศัยได้ ด้วยการกระทำของตนเอง³ แนวความคิดดังกล่าวได้ก่อให้เกิดภาระหน้าที่บางประการตามไปด้วย โดยภาระหน้าที่ดังกล่าวเป็นสิ่งที่มนุษย์ซึ่งอยู่ในสังคมมีมาแต่กำเนิด คือการทำหน้าที่ของตนเองให้ดีที่สุดเพื่อความเจริญหรือประโยชน์ทั้งของตนเองและของบ้านเมือง ทั้งข้อเขียนบางตอนของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีซึ่งกล่าวว่า

¹ ตัวอย่างเช่น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "โลกกับเครื่องจักร" ใน โคลงกลอนของครูเทพ เล่ม 2 หน้า 130-136, "ความตกต่ำแห่งเศรษฐกิจ" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ, หน้า 174-200, 194-218, "ทหารเอกสยามสู่เศรษฐกิจสงคราม" ใน โคลงกลอนของครูเทพ เล่ม 1, หน้า 126-132 "เราถูกไฟเจริญลอน" และ "ทำไมผู้ร้ายจึงชุกชุม" ใน โคลงกลอนของครูเทพ เล่ม 3 หน้า 34-36 และ 212-219.

² ตัวอย่างเช่น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ศานตนิคมะของเคลลอก" ใน โคลงกลอนของครูเทพ เล่ม 1, หน้า 72-78. และ "ชัยก้อและชัยท่าลาย" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ หน้า 79.

³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ไม้เรียว" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ หน้า 121-122. และ "แม่เจ้า" ใน โคลงกลอนของครูเทพ เล่ม 2, หน้า 88.

ใครเกิดมามีหน้าที่ทำในทางใดจึงควรตั้งใจทำในทางนั้นให้ดีที่สุดที่จะทำ
 ใด จะใดเป็นประโยชน์แก่คนใหญ่มาก ๆ ทั่วๆ ไป และบ้านเมืองจะใดพลอย
 เจริญขึ้นในสวนวิชานั้น ๆ ตามสวนควย นับว่าใดประโยชน์ทั้งสองฝ่าย¹

ภาระหน้าที่ที่มีต่อชาติบ้านเมืองดังกล่าว เป็นสิ่งที่บุคคลควรให้ความสนใจ
 มากกว่าประโยชน์ส่วนตัว ซึ่งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้แสดงความคิดเห็นไว้ว่า
 บุคคลผู้คิดถึงประโยชน์ของสาธารณชนได้มากกว่าประโยชน์ของตนเอง เป็นผู้มีความ
 เป็นอารยะได้มากกว่าผู้คิดถึงแค่ประโยชน์ของตนเอง ทั้งข้อความตอนหนึ่งในงานเขียน
 ของท่านซึ่งกล่าวว่า

ปรกติของอารยชนไม่ใส่ใจถึงสาธารณชนเพียงไร ปรกติของอนารยชน
 ก็ไม่ใส่ใจส่วนตัวเพียงนั้น ความใฝ่ใจระหว่างหัวท่ายหิ้งคูนของใครคนหนึ่ง
 โทนเป็นปรกติ ผู้นั้นก็กระตือรือร้นไปข้างเป็นอารยะหรืออนารยะมากตามสวน
 นั้นเทียว²

ด้วยแนวความคิดดังกล่าวมาแล้ว ทำให้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีในฐานะ
 ข้าราชการผู้หนึ่ง ได้พยายามปฏิบัติหน้าที่ราชการของคนอย่างดีที่สุด ทั้งที่ท่านได้กล่าวกับ
 บุตรสาวว่า "เกิดเป็นข้าราชการงานทุกอย่างจึงควรเป็นของราชการ"³ โดยท่าน

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, ธรรมจริยา เล่ม 4, หน้า 87, หรือที่คล้าย ๆ
 กันใน "ศิลปแห่งการดำรงชีวิต" "ชัยก่อและชัยทำลาย" และ "ลิลิตมุนษย์ลักษณะ" ใน
บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ, หน้า 47-48, 185 และ 40-44.

² เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี "ภาพนิคของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี" ใน
บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ ไม่มีเลขหน้า (ตัวอักษรที่ปรากฏถูกเปลี่ยนแปลงเป็น
 แบบปัจจุบันโดยผู้อ้าง)

³ อัจฉรา ชิวพันธ์, แนวความคิดด้านการศึกษาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี
 (รายงานผลทางวิจัย เงินทุนอุดหนุนเพื่อเพิ่มทุนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการของ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 10

ได้ใช้เวลาอันยาวนานกว่าสิบปีเพื่อให้มีการจัดการศึกษาภาคบังคับขึ้น ทั้งด้วยการแสดงความคิดเห็นในที่ประชุมเสนาบดี และด้วยการเขียนบทความไปลงตามหน้าหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ¹

ด้วยแบบแผนในการดำเนินชีวิตดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ทำให้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเขียนบทความและโคลงกลอนต่าง ๆ เอาไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งงานเขียนดังกล่าวมีประโยชน์เป็นอย่างยิ่งต่อการศึกษาแนวความคิดและบทบาทของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ทั้งจะได้อ่านถึงรายละเอียดในตอนต่อไป

แนวความคิดทางการเมืองและการศึกษากับบทบาททางการศึกษาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

ก. ทศนะที่มีต่อการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ทศนะของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีที่มีต่อการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทยในขณะนั้น คือทศนะที่เห็นว่า การปกครองในระบบดังกล่าว เป็นการปกครองที่เหมาะสม และสามารถสร้างความเจริญให้แก่บ้านเมืองได้

ข้อเขียนของท่านหลายชิ้นยืนยันแนวความคิดดังกล่าว เช่น การอธิบายว่าไทยรอดพ้นจากการ เป็นเมืองขึ้นของพม่าและอาณานิคมของชาติมหาอำนาจจากตะวันตก

¹ เนื่องจากงานวิจัยทางประวัติศาสตร์หลายเล่มได้อ้างถึงรายละเอียดในเรื่องนี้ไว้แล้ว ในที่นี้จึงขอคัดเว้าการนำมากล่าวซ้ำอีก โดยท่านผู้สนใจสามารถจะศึกษาได้จาก เช่น นางน้อย ทิศศิริานนท์, "เสนาบดีกระทรวงธรรมการในระบบสมบูรณาญาสิทธิราช" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519. ระลึก ชานี, "นโยบายและการจัดการศึกษาภาคบังคับของไทยภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475-2503" วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2516.

ด้วยพระราชกรณียกิจของอดีตพระมหากษัตริย์ไทยนับตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นต้นมา¹ พระมหากษัตริย์ไทย เช่น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาสามารถและมองเห็นการณ์ไกลยิ่งกว่าบุคคลทั่วไป พระราชกรณียกิจบางอย่างของพระองค์มีประโยชน์อย่างมากต่อคนส่วนใหญ่ เช่น การจัดตั้งกองเสือป่าสามารถพัฒนาจิตใจของผู้เข้าฝึกอบรมให้มีความเป็นสุภาพบุรุษและเป็นบุคคลผู้เชื่อถือได้² การนำปะทะเทศเข้าสู่สงครามไค้นำชื่อเสียงมาสู่ประเทศชาติ ทำให้ชาติในยุโรปรู้จักเมืองไทยดีขึ้น

จากข้อเขียนดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าท่านมีความคิดว่า การปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังคง เป็นระบบการปกครองที่มีประสิทธิภาพ และความชอบธรรมอยู่ คือ ยังสามารถสร้างความเจริญให้แก่ชาติบ้านเมืองได้และยังประโยชน์สุขมาสู่คนส่วนใหญ่ได้ด้วย

ในบางครั้งท่านก็แสดงแนวความคิดสนับสนุนการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ออกมาในลักษณะตอบโต้ระบบการปกครองอื่น ๆ เช่น ประชาธิปไตยว่าไม่สามารถสร้างความเจริญ หรือยังประโยชน์ให้ได้เท่าการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีพระมหากษัตริย์ทรงพระปรีชาสามารถดังข้อเขียนของท่านบางตอนซึ่งกล่าวได้ว่า

พระมหากษัตริย์ศาสตราจารย์เจ้าพระองค์นี้ไคทรงยกขรรคมจรียาของบุคคลและทวยราษฎรของพระองค์ให้สูงมึสูงชันไคทรง... พระองค์ไคปรากฏเป็นเยี่ยงอยาง ในทางพิสูจนวา อัจฉริยบุคคลผู้ทรงไวซึ่งอำนาจ

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี "ราชสกุลคือนเจกีย์" และ "นายพลเอกพิเศษแห่งกองทัพอังกฤษ ใน ปกฉกประพันธ์ หน้า 75-84 และ "ราชสกุล" โคลงกลอน ครูเทพ (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2473) หน้า 1-22

² เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "เรื่องชาวบ้านนอกหาความชาวกรุง" ใน ความเวียงเรื่องค่าง ๆ ของครูเทพ หน้า 28-35.

อาจยังประโยชน์ให้แก่ประชาชนไต่ยิ่งกว่าการปกครองอย่าง เคมอคราซี
(คือแล้วแต่ราษฎร) จะทำได้¹

การตอบโต้ "ระบอบเคมอคราซี" ดังกล่าวน่าจะเป็นความจำเป็นในยุคนั้น
ทั้งนี้เมื่อพิจารณาว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์กำลังถูกวิจารณ์ทั้งในแง่ของประสิทธิภาพ
และความชอบธรรมของระบอบ

การพระราชทานรัฐธรรมนูญของญี่ปุ่น และการเปลี่ยนแปลงระบอบการ
ปกครองเป็นสาธารณรัฐในจีนได้ส่งผลกระทบต่อคนไทยบางกลุ่มแสดงความคิดเห็น
ต้องการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง ทั้งนี้ด้วยความหวังว่า การมีรัฐธรรมนูญเป็น
กฎหมายสูงสุดในการปกครองประเทศ อาจทำให้ชาติไทยสามารถเจริญทัดเทียมกับ
ประเทศเหล่านั้นได้บ้าง² ซึ่งแนวคิดนี้แพร่หลายอยู่ตามหน้าหนังสือพิมพ์ในขณะนั้น³ งาน
วิจัยของวิลเลียมซิฟฟินได้กล่าวว่า การวิพากษ์วิจารณ์เรื่องประสิทธิภาพและความชอบ
ธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นสิ่งแพร่หลายอยู่ในเขตเมืองหลวงของไทย
โดยเฉพาะในหมู่ผู้มีการศึกษาหรือได้มีโอกาสเดินทางออกไปนอกประเทศนับตั้งแต่ปลาย
สมัยรัชกาลที่ 5⁴

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี "เรื่องชาวบ้านนอกหาความชาวกรุง" ใน
ความเรียงเรื่องต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 31-35 (ข้อความดังกล่าวหมายถึงถึงพระ
บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว)

² ร.6 น 20.6/3 ความเห็นเอกชนเรื่องความเจริญของประเทศสยาม

³ อัจฉราพร กุมุทพิสมัย (2523) "กบฏ ศ.130 : ศึกษากรณีการปฏิรูปการ
ปกครองและกลุ่มทหารใหม่" และ พรภิรมย์ เขี่ยมธรรม (2516) "บทบาททางการเมือง
ของหนังสือพิมพ์ไทยภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 จนถึงสิ้นสุด
สงครามโลกครั้งที่ 2" ทั้งสองเล่มเป็นวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท มหาวิทยาลัย
ประวัติศาสตร์ วิทยาลัยวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁴ William J. Siffin, The Thai Bureaucracy Institution
Change and Development (Honolulu East West Center Press, 1966)

การเคลื่อนไหวทางความคิดดังกล่าว เป็นสิ่งที่รับรู้กันโดยทั่วไปและน่าจะอยู่ในระบบคิดของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ผู้สนใจข่าวสารการเมืองและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอยู่เสมอด้วย จึงเป็นไปได้เป็นอย่างดีว่า การที่ท่านเสนอความคิดว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีพระมหากษัตริย์ที่ทรงพระปรีชาสามารถ "ยังประโยชน์" ให้ได้มากกว่าการปกครองระบอบเคมอกราช เป็นกระบวนการตอบโต้กระแสแนวคิดที่ก่อการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองที่แพร่หลายอยู่ตามหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ ในขณะนั้น

แนวความคิดดังกล่าวของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีแนวทางไปในทิศทางเดียวกับความคิดของชนชั้นสูงที่ก่อการรักษาระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เอาไว้ เช่น พระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งอธิบายว่า การปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบที่เหมาะสมกับนิติธรรมของไทย¹ ในขณะที่การปกครองในระบอบรัฐสภานำมาสู่การถกเถียงและปะทะคารมกันแต่ในเรื่องไร้อารยะ ระบอบประชาธิปไตยก็อาจมีปัญหาความล่าช้าในการบริหาร เนื่องจากต้องฟังเสียงของคนส่วนใหญ่ ทั้งยังมีปัญหาการเล่นพวกในการเลือกตั้ง การใช้เงินหาเสียงในทางทุจริต และการเปลี่ยนรัฐบาลบ่อย ๆ ก็อาจทำให้เกิดความบอกร้างในการปกครองได้

นอกจากการตอบโต้กระแสแนวคิดสาธารณรัฐหรือประชาธิปไตยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าวมาแล้ว คำอธิบายเกี่ยวกับระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของพระองค์ยังแสดงให้เห็นว่า ได้มีการปรับตัวอย่างสูงในกระแสแนวคิดดังกล่าวนี้ด้วย เช่น การอธิบายว่าพระองค์คือ "เพื่อนที่ซื่อสัตย์" หรือ "คนรับใช้" ของ

¹ ทอชิวรุชานุสรณ์ แฟ้มที่ ว.01153/ป 3 สำเนาร่างบทความพระราชนิพนธ์เรื่องไชโย อ้างถึงใน กรรณภิมย์ สุวรรณานนท์, "บทบาทพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524 หน้า 48-52

² เรื่องเดียวกัน,

ประชาชน¹ การยอมรับว่าพระมหากษัตริย์ที่ทรงพระปรีชาสามารถหรือมีรัฐบาลที่ดีเท่านั้น จึงจะนำชาติบ้านเมืองให้รอดพ้นจากภัยพิบัติ ไม่ว่าจะ เป็นจากประเทศเพื่อนบ้าน หรือจากชาติมหาอำนาจตะวันตกได้²

คำอธิบายทั้งกล่าวมาแล้วสอดคล้องกับคำอธิบายของ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ซึ่งกล่าวว่า พระมหากษัตริย์ที่ทรงพระปรีชาสามารถหรือทรง เป็น "อัจฉริยบุคคล" เท่านั้น จึงจะสามารถปกครองบ้านเมือง ได้ดีกว่าการปกครองในระบอบเคอโมคราซี

การศึกษาแต่เพียงคำอธิบายเรื่องประสิทธิภาพและความชอบธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ตลอดจนการคบคิดกระแสแนวคิดอื่นของ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีทั้งกล่าวมาแล้ว ไม่น่าจะเป็นการเพียงพอสำหรับการเข้าใจทัศนะของท่านที่มีต่อระบอบการปกครองดังกล่าวได้ หากมิได้พิจารณาคำอธิบายเกี่ยวกับจุดกำเนิดและความคลี่คลายของการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในทัศนะของท่านควบคู่กันไปด้วย

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีอธิบายจุดกำเนิดของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ว่า มีพัฒนาการมาจากความสัมพันธ์ในครอบครัวตั้งแต่ชุมชนบรรพกาล ในสมัยที่มนุษย์ยังคงเร่ร่อนล่าสัตว์หากินอยู่ มนุษย์ต้องรวมกลุ่มกันอยู่เพื่อต่อสู้กับสัตว์ร้ายและมนุษย์ในกลุ่มอื่นที่จะมาแย่งชิงแผ่นดินอันอุดมสมบูรณ์ของคนไป ครั้นนานเข้าชุมชนของมนุษย์จึงขยายใหญ่ขึ้น ทำให้ไม่สามารถปกครองกันโดยใช้ความสัมพันธ์ในครอบครัวได้อีกต่อไป มนุษย์จึงเลือกบุคคลผู้มีความสามารถในการรับขึ้นมาเป็นหัวหน้าของคนเพื่อ

¹ Letter to Mr. Verney written from Bangkok, 25th November, 1910, quoted in Chulalongkorn University, Letter to King Vajiravudh pp. 101-107 อ้างถึงในเรื่องเดียวกัน, หน้า 63

² หอวีชิราวุธานุสรณ์ พิมพ์ที่ ว.02685/ป.3 สำนักร่างบทความพระราชนิพนธ์เรื่องความเห็นราชการในกองทัพบก อ้างถึงในกรณีกรมย สวรรณานนท์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 70-71.

ปกครองคนในกลุ่ม และเพื่อป้องกันการถูกรุกรานจากชนกลุ่มอื่น เมื่อชุมชนขยายใหญ่ขึ้น มีอาณาเขตกว้างขวางขึ้น ก็มีการรวมตัวกันเรียกคนพวกเดียวกันว่า "ชาติ" เรียกหัวหน้าของคนว่า "กษัตริย์" และเรียกผู้ช่วยในการปกครองว่า "รัฐบาล" ทั้งมีด้อยค่า บางตอนในงานเขียนของท่านซึ่งกล่าวว่า

บิถามารดาปกครองครอบครัวฉันใด รัฐบาลก็ปกครองบ้านเมืองฉันนั้น รัฐบาลเป็นคำมาจาก ภาษามคธ "รัฐ" แปลว่า แดนดิน "पालะ" แปลว่า รักษา รัฐบาลแปลว่า ผู้ปกครองรักษาแผ่นดิน หรือประเทศ ผู้ที่รวมกันเป็นรัฐบาลนั้นคือเสนาบดีหรือข้าราชการผู้ใหญ่ ที่เรียกว่า รัฐมนตรี คือเสนาข้าราชการของแผ่นดินนี้เอง รัฐบาลบางรัฐบาลก็มีพระมหากษัตริย์เป็นประธานอย่างรัฐบาลของเรา แต่บางรัฐบาลไม่มีกษัตริย์ มีแต่ประธานาธิบดี หรือเปรสิเดนท์ ที่ราษฎรเลือก เช่น รัฐบาลอเมริกัน ฝรั่งเศส เป็นต้น รัฐบาลชนิดนี้เรียกว่า รีพับลิก รัฐบาลของประเทศใดมีกฎหมายที่ให้ความเที่ยงธรรมกับบุตรทุกคน ปราศจากความลำเอียงแล้ว รัฐบาลนั้นก็ เป็นรัฐบาลดี...¹

ในกาลโบราณ เมื่อครั้งจะเกิดมีรัฐบาลขึ้นนั้น ก็มีขึ้นจากครอบครัวกลุ่มเป็นประดุม คือ บิถามารดาปกครองบุตรของตนและมีหลานเหลนต่อไป... มีบุตรหลานเหลนมากขึ้น ทางคนคางแยกออกไปตั้งครอบครัวเล็กน้อยอยู่แต่ลำพังในที่ ๆ จะหากินได้ แต่ยังคงรวบรวมอยู่ใน ปู่ ย่า ตา ยาย เป็นวงศ์เดียวกัน อยู่ในแคว้นแควนเดียวกัน เพื่อช่วยกันป้องกันศัตรู มีสัตว์ร้ายในป่า เป็นต้น การปกครองครอบครัวในบานเรือนเล็ก ๆ จึงกลายเป็นปกครองชุมชนมาก ๆ ในที่คนใหญ่ ๆ ขึ้นเป็นลำค้ำมา

¹ มีข้อสังเกตที่ควรได้รับการกล่าวถึงในที่นี้ คือ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ผนวควาความคิดที่ว่า รัฐบาลชนิดใดก็ได้ที่มีกฎหมายที่ให้ความเที่ยงธรรมกับผู้ถูกปกครองได้ล้วนแล้วแต่เป็นรัฐบาลที่ดีทั้งสิ้น แม้แต่รัฐบาลที่เป็น "รีพับลิก" อย่างอเมริกา หรือฝรั่งเศสก็ตาม แสดงว่า ท่านรู้จักระบอบการปกครองอื่น ๆ เช่น ทิมาคราซี หรือ รีพับลิกมาก่อนแล้ว แต่ถึงกระนั้นท่านก็มีใจกล่าวถึงความ เป็นไปได้หรือข้อดีของระบอบดังกล่าวในที่นี้เลย

เมื่อ ปู่ ย่า ทวด ยวย ซึ่ง เป็นผู้ปกครอง ลินซีฟ ไปแล้ว ลูกหลาน
 เหลนเหล่านัน ก็ จะรู้สึกของการหัวหน้าสำหรับเป็นผู้ตัดสินใจ ความวิวาท
 บุกหุมาง ของคน และ เป็นผู้แนะนำคน ในการหาถิ่นต่อไป ถ้าหัวหน้าผู้ตาย
 ไมใครเลือกตั้งหัวหน้าไว้แล้ว คนเหล่านั้นก็จะเลือกตั้งกันเองขึ้นเป็น
 หัวหน้าคนหนึ่ง สำหรับเป็นผู้ใหญ่ปกครองพวกพ้องพี่น้องต่อไป

คนนั้นครั้งนั้นยังไม่รู้จักปลูกข้าวและผักผลไม้กินอย่างเราทุกวันนี้
 ไคแต่หาถิ่นตามป่า เมื่อครอบครัวใหญ่ขึ้น ๆ ทุ่ง ๆ อาศัยอยู่ ก็มี
 อาหารน้อยลง ๆ จึงต้องอพยพครอบครัวไปอยู่ที่อื่นต่อไปอีก...

ด้วยเหตุฉะนั้นคนโบราณจึงไม่ตั้งอยู่เป็นที่ใด ต้องพากันอพยพแยก
 ย้ายไปเสมอตามโคพบพวกอื่น เขาก็โคสู้รบกัน เพื่อจะโคแย่งชิงที่กินหรือ
 ฆ่าอันมีอาหารบริบูรณ์มากจะโคหาถิ่นโคสะดวก การปกครองอยู่วง
 พอบานอันเป็นผู้ใหญ่ที่นับถือ จึงกลายเป็นการปกครองด้วยฝีมือเข้มแข็ง
 ในการรบไป

พวกที่กล้าแข็งจะมีผู้คนขึ้นทุกที พวกที่กล้าสังน้อยพ่ายแพ้ก็ต้องยอม
 เป็นข้าทอมมาภายหลังพวกโคมีฝีมือเข้มแข็งในการรบ พวกนั้นมีอาณาเขต
 กว้างขวางขึ้น มีผู้คนมากขึ้นตั้งทั่วเป็นประเทศไทย เรียกพวกเดียวกัน
 ว่า ชาติหนึ่ง และเรียกหัวหน้าผู้ปกครองว่า กษัตริย์ ชาติไทยเราเมื่อ
 หลายพันปีมาแล้ว ก็มีแต่พวกเล็กน้อยเที่ยวเรร่อนอยู่ข้างฝ่ายเหนือของ
 ประเทศเรานี้เหมือนกัน อาศัยด้วยมีหัวหน้าเข้มแข็ง และเป็นพวกที่ชำนาญ
 ศึกการรบพุ่ง จึงโคมีเหล่ากอเจริญขึ้น ก็แผ่อำนาจเขตมาข้างทิศใต้อัน
 เป็นที่กินบริบูรณ์ด้วยอาหาร แล้วจากบ้านเมืองตั้งขึ้นเป็นประเทศ เรียก
 ว่า ประเทศสยาม มีกษัตริย์เป็นหัวหน้าคน ชาติสยาม ทั้งหมด และมีเจา
 นาयरราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย เป็นผู้ช่วยราชการแผ่นดินปกครองด้วยอำนาจ
 รบพุ่ง จึงกลายมาเป็นปกครองด้วยรัฐบาลโคอีกชั้นหนึ่ง...¹

คำอธิบายดังกล่าวนอกจากแสดงให้เห็นถึงจุดกำเนิดและความคลี่คลายของ
 ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในทัศนะของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีแล้ว การอธิบาย
 ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีจุดกำเนิดและพัฒนาจากความสัมพันธ์ในครอบครัว ยัง
 สะท้อนให้เห็นทัศนะของท่านอีกประการหนึ่ง ก็คือ ท่านมีความคิดสอดคล้องกับนักสังคม

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, ธรรมจริยาเล่ม 4, หน้า 114-129.
 ตัวเน้นทั้งหมดโดยเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

วิทยาทั้งหลายในเรื่องของสถาบันครอบครัวว่า สถาบันครอบครัวเป็นหน่วยที่เล็กที่สุดและมีความสำคัญที่สุดของสังคม สังคมหนึ่ง ๆ จะดำรงอยู่ได้หรือสูญสิ้นไปก็ด้วยความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคม¹ ท้ายเหตุนี้การที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีให้คำอธิบายว่า ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีพัฒนามาจากความสัมพันธ์ของบุคคลในครอบครัว เท่ากับสะท้อนให้เห็นว่า ท่านมีความเชื่อว่าระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการดำรงอยู่ของชาติบ้านเมือง เช่นเดียวกับสังคมจะดำรงอยู่ได้ก็โดยอาศัยสถาบันครอบครัวเป็นพื้นฐานสำคัญ

การแสดงทัศนะที่มีต่อการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ครั้งที่น่าสนใจที่สุดของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เกิดขึ้นในเดือนกันยายน พ.ศ. 2457 ในจดหมายชี้แจงของท่านไปยังคณะผู้จัดทำหนังสือพิมพ์ไทย เรื่อง เกี่ยวกับคำบรรยายของท่านเรื่อง "วิธีการปกครองประเทศสยาม" ซึ่งท่านได้ไปบรรยายแก่นักเรียนแผนกรัฐศึกษา โรงเรียนข้าราชการพลเรือน² ซึ่งคณะผู้จัดทำหนังสือพิมพ์ไทยได้สรุปคำบรรยายดังกล่าว ไปลงและเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้เขียนจดหมายชี้แจง ไปยังคณะผู้จัดทำว่าสรุปคำบรรยายดังกล่าว เป็นสิ่งที่ไม่ตรงกับความเป็นจริง

¹เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ไม้เรียว" และ "แม่จ๋า" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ, หน้า 168-173.

²คือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในปัจจุบัน

³พรหมมัย เอี่ยมธรรม ได้ศึกษาความเป็นมาของหนังสือพิมพ์ไทย และได้อธิบายความเป็นมาของหนังสือพิมพ์ไทยไว้ว่า หนังสือพิมพ์ไทยเป็นหนังสือพิมพ์ของพระคลังข้างที่ ผู้ดำเนินการแล้วแต่เป็นข้าราชการทั้งสิ้น พิมพ์จำหน่ายมาตั้งแต่ พ.ศ. 2451 จนถึงช่วงหลังการเปลี่ยนการปกครอง 2475 หนังสือพิมพ์ไทยจึงเป็นหนังสือพิมพ์ที่เป็นสื่อกลางในการเสนอข่าวและความเห็นของฝ่ายปกครอง

ในครั้งนั้นหนังสือพิมพ์ไทยได้สรุปคำบรรยายของท่านไปลงว่า

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนิพนธ์บทความทางการเมืองลงในหนังสือพิมพ์ไทยเป็นประจำ โดยใช้นามปากกาว่า "อัสวาทู" และ "รามจิตติ" คอบโต้บทความที่โจมตีฝ่ายปกครองในหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ โดยใช้หลักวิชาและเหตุผลก่อให้เกิดความเคลื่อนไหวในวงการหนังสือพิมพ์อย่างคึกคัก โดยเฉพาะเมื่อเป็นที่รู้กันว่าเป็นหนังสือพิมพ์ของฝ่ายปกครอง หนังสือพิมพ์ไทยจึงตกเป็นเป้าของการโจมตีจากหนังสือพิมพ์ฉบับอื่น ๆ โดยทั่วไป เพราะถือว่าความเห็นและทัศนะทางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย คือนโยบายของรัฐบาล

ก่อนหน้านั้นหนังสือพิมพ์ของเอกชนที่ออกกันอยู่ ยังมีได้มีความคึกคักวิพากษ์วิจารณ์มากนัก เมื่อหนังสือพิมพ์ไทยเกิดขึ้นและแสดงตนเป็นฝ่ายปกครองอย่างเปิดเผยแล้ว จึงมีการต่อสู้ระหว่างหนังสือพิมพ์ที่เป็นปากเสียงของรัฐบาลและหนังสือพิมพ์ของเอกชนอย่างจริงจัง

หนังสือพิมพ์ไทยได้ทำหน้าที่ของตนเป็นอย่างดี แม้ในทศวรรษ 2460 เมื่อมีการเรียกร้องให้ตั้งรัฐสภาอย่างแพร่หลายนั้น หนังสือพิมพ์ไทยก็ได้แสดงความเห็นออกเห็นใจรัฐบาล พร้อมทั้งประณามการที่หนังสือพิมพ์บางฉบับลงบทความให้ตั้งรัฐสภาอย่างรุนแรงว่า อาจก่อให้เกิดภัยไถ่มากกว่าการสร้างสรรค์ และยังให้ความเห็นวาระบอบรัฐสภานั้นไม่ใช่ของไทย ถ้าเปลี่ยนแล้วประสบความล้มเหลว จะทำให้เกิดผลเสียอย่างร้ายแรงยิ่งไปกว่าการปกครองระบอบเก่า สู้ไม่เปลี่ยนเสียเลยจะดีกว่า ในปัจจุบันองค์พระมหากษัตริย์ก็ทรงทำคุณประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองเป็นเอกประการ และฝ่ายบริหารก็ได้แต่งตั้งบุคคลที่มีความรู้ความสามารถ เข้ามารับราชการตามตำแหน่งที่เหมาะสม พร้อมทั้งยังให้ข้อคิดอีกด้วยว่า การปกครองที่มีรูปแบบตามประเทศส่วนมากนั้นเป็นแพ้ชั้น เพราะราษฎรจำนวนมากที่รู้เรื่องรัฐสภา ระบอบประชาธิปไตยจึงยังไม่เหมาะกับเมืองไทย (อ้างถึงใน พงศนิมิต เอี่ยมขรรคม, "บทบาทของหนังสือไทยภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 จนสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2" หน้า 20-21 และ 39)

วิธีการปกครองประเทศสยามแต่เดิม ถิ่นฐานบ้านของแฉะไพร่
บ้านพลเมืองทั้งสินเป็นของพระราชาก็ ไม่มีใครมีอำนาจแก่ตนเอง
จนไซ้คำว่า พระเจ้าแผ่นดินเสวยราชหรือกษัตริย์ความเป็นใหญ่และไซ้
ความเป็นใหญ่ใหญ่เป็นประโยชน์แก่พระเจ้าแผ่นดินเฉพาะ และเมื่อ
จะปกครองเมืองขึ้น ก็โดยวิธีตั้งผู้ใดคนหนึ่งให้ไปกินเมืองอีกทอดหนึ่ง
ผู้กินเมือง ไม่มีเงินเดือนเบี้ยหวัดอย่างไรใดใดแต่เก็บผลประโยชน์ใน
เมืองนั้น แลไซ้ประโยชน์คนสุกแก่จะหาวิธีเก็บไต่อย่างไ้ๆ ครั้น
ต่อมาวิธีการปกครอง เช่นนี้เห็นว่ไม่เป็นความสุขแก่ไพร่บ้านพล
เมืองแท้แท้ จึงเปลี่ยนเป็นพระเจ้าแผ่นดินเล็งราชสมบัติหรือทรง
ราชฎ์ผู้กินเมืองก็เป็นผู้ราชการเมือง ทั้งนี้ โดยหมายความว่า
ความจริงประเทศไทยเป็นของราษฎรทุกคน คือ ทุก ๆ คนใน
แผ่นดินเป็นเจ้าของแผ่นดิน ข้าราชการที่แบ่ง ไปเป็นกรมเป็น
กระทรวงนั้น เป็นลูกจ้างของคนแผ่นดินมีพระเจ้าอยู่หัวเป็นหัวหน้า
คนแผ่นดินควรจะให้รับภาระทำนุบำรุงอย่างไร ข้าราชการต้องจัด
การให้เหมาะ จึงมีนามว่าข้าราชการ คือ ลูกจ้างหรือที่อังกฤษ
เรียกว่า Public-servant เงินเดือนที่ไ้คือ เงินสินจ้างที่
คุณแผ่นดินเฉลี่ยให้..."¹ การปกครองในอดีตนั้นเป็นการปกครอง
ที่ "...พระราชาธิบดีนั้นเป็นอวการ ยอมทรงบุญคุณาธิการ เป็น
อันมาก จึงไ้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ราษฎรของเสียส่วนสาอากรักไ้โดย
เป็นราชพลีสมกับพระบรมพุทไ้ชวูทที่ว่า บุคคลของทุ่าพลี 5 อย่าง มี
ราชพลี เป็นคนุ ส่วนเงินเดือนที่ข้าราชการไ้รับอยู่เสมอนั้นก็คือ
เครื่องหมายแห่งพระมหากษัตริย์คุณ..."¹

¹ร.6 น.20.6/31 คัดเก็บจากหนังสือพิมพ์ไทย ก.ย. 2457

ในเวลาต่อมาเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ทำจดหมายร้องเรียนไปยังคณะ
ผู้จัดทำหนังสือพิมพ์ไทยซึ่งแจ้งว่าท่านมิได้บรรยายด้วยถ้อยคำถึงกล่าว แต่ท่านได้
อธิบายว่า

... ข้าพเจ้าได้อธิบายเกี่ยวกับพงศาวดาร ให้เห็นถึงวิธีการ
ปกครองอยู่วงพิวเคลสิซึมได้เปลี่ยนมาเป็นวิธีการปกครองอย่าง
ปัจจุบัน ที่ให้ราษฎรได้ความเสมอภาคอย่างไร ข้าพเจ้าอ้างพระบรม
ราชาธิบายเรื่องราชอภัยทานการ เลิกทาส ซึ่งเป็นการเกี่ยวด้วยส่วน
กาย และอาการปลุกใจเสียป่าเกี่ยวกับด้วยส่วนใจเป็นหลักฤๅณ...
... ข้าราชการตามหัวเมือง ไทร่สึกตัวเสมอว่า เมื่อตัวเป็น
ข้าราชการแล้วไม่ควรสำคัญว่าเป็นนายราษฎร แลคฤๅราษฎรที่ตน
ปกครองว่าเป็นชนชั้นต่ำ เป็นไพร่ไม่มียศบรรดาศักดิ์และไม่มีความรู้..
ดูสำคัญผิดเช่นนั้นหน้าที่ของคนทีไทร่พระกรุณาไปรฤๅเกล้า ชุบ
เลี้ยงแคงทั้งไทเป็นผู้ดูแลสุขทุกข์ของราษฎรปกครองให้ราษฎรได้
ความสุข ก็อาจเป็นผลตรงกันข้าม ทั่วเหตุที่คนไปหลงตั้งคนเป็น
นายราษฎรเกินไทร่ นั้น เพราะจะเกื้อนสติในข้อนี้ ข้าพเจ้าจึงชี้ให้
เห็นว่า คำว่า "ข้าราชการ" นั้น โดยศัพท์กับออกอยู่แล้วว่าเป็น
"ข้า" ไม่ใช่ นาย คือข้าของราชการในพระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว ราษฎรในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็คือปกครองให้
ราษฎรได้อยู่เย็นเป็นสุข คำว่าข้าราชการของเรามีความหมายไม่
ตอแถมกว่าคำอังกฤษที่เรียกว่า บับลิกเซอร์แวนท์ (Public-
servant) นั้นเลย¹

¹ เรื่องเดียวกัน

จะเห็นได้ว่า ถ้อยคำของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกับคณะผู้จัดทำหนังสือพิมพ์ไทย ทั้งกล่าวได้แสดงให้เห็นความต่างกันทางความคิดอย่างสำคัญยิ่ง¹ เกี่ยวกับเรื่องสถานภาพขององค์พระมหากษัตริย์กับความสำคัญของประชาชน กล่าวคือ

หนังสือพิมพ์ไทยมีแนวความคิดเกี่ยวกับสถานภาพขององค์พระมหากษัตริย์ กับความสำคัญของประชาชนแบบแนวความคิดประชาธิปไตยบางส่วนอยู่ด้วย เช่น การอธิบายว่าประเทศสยามเป็นของราษฎรแปลสั้น ข้าราชการเป็นแค่เพียงลูกจ้างของราษฎร เนื่องจากเงินเดือนของข้าราชการมาจากภาษีของราษฎร โดยมีองค์พระมหากษัตริย์เป็นหัวหน้าของข้าราชการ หรือจะพูดในมุขกลับได้ว่า สถานภาพขององค์พระมหากษัตริย์โดยนัยนี้คือ หัวหน้าลูกจ้างของราษฎร ในขณะที่ราษฎรมีฐานะเป็นเจ้าของประเทศสยาม

แต่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีแนวความคิดเกี่ยวกับสถานภาพขององค์พระมหากษัตริย์และความสำคัญของประชาชนแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คือมิได้มีความเห็นว่ราษฎร เป็นเจ้าของประเทศสยาม แต่ราษฎรคือผู้ทองคอยรับความเมตตาจากองค์พระมหากษัตริย์ ราษฎรได้รับความสุขสบายบ้างก็โดย "พระมหากษัตริย์คุณ" นับแต่

¹สาระสำคัญของเรื่องนี้มิได้อยู่ที่ว่า จริง ๆ แล้วคำบรรยายดังกล่าวมีเนื้อความอย่างไร แต่อยู่ที่ความต่างของเนื้อความที่ทั้งสองฝ่ายสื่อมาสู่ผู้อ่าน เพราะยอมแสดงให้เห็นความแตกต่างกันทางความคิดของทั้งสองฝ่ายด้วย กล่าวคือ เนื้อความในส่วนที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกล่าวว่า ไม่ตรงกับคำบรรยายจริง ๆ ของท่านนั้น น่าจะมีแนวความคิดของคณะผู้จัดทำหนังสือพิมพ์ไทย ซึ่งได้สรุปคำบรรยายดังกล่าวมาปะปนอยู่ด้วย

การจกั๊งกั๊งการเลือป่า หรือการเล็กทาส ส่วนซ้าราชการนั้นเป็นผู้มีหน้าทีทำคามพระบรมราชโบายเพื่อความสุขของราษฎร เป็นสำคัญ¹ หรือจะกล่าวในมุมมองกลับไ้ว่า สถานภาพขององค์พระมหากษัตริย์โดยนัันนี้ มิได้เป็นหัวหน้าลูกจ้างของประชาชน เพราะซ้าราชการมิได้เป็นลูกจ้างของประชาชน แต่เป็น "ซ้า" ของราชการในองค์พระมหากษัตริย์

ความแตกต่างกันทางความคิดกั๊งกล่าวเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง เพราะแสดงให้เห็นแนวความคิดที่สนับสนุนระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างเต็มที่ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเอง โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาว่าทั้งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีและคณะผู้จัดทำหนังสือพิมพ์ไทย กั๊งก็เป็นซ้าราชการของรัฐเหมือนกัน และหนังสือพิมพ์ไทยถูกกั๊งขึ้นเพื่อสนับสนุนนโยบายของรัฐบาลในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และต่อต้านการเคลื่อนไหวทางความคิดของกระแสแนวคิดที่กั๊งการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองที่แพร่หลายอยู่ในขณะนั้น แต่กลับมีแนวคิดเกี่ยวกับสถานภาพขององค์พระมหากษัตริย์และความสำคัญของประชาชนแบบประชาธิปไตยเสียเอง ในขณะที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรียังมีแนวความคิดในเรื่องสำคัญกั๊งกล่าว เป็นแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อยู่

¹ แนวความคิดของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ในส่วนนี้ได้แสดงให้เห็นการปรับตัวบางประการอยู่ด้วย เช่น การอธิบายว่าซ้าราชการคือซ้าของราชการในองค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งมีหน้าที่ปกครองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข แทนที่จะกล่าวว้ว่าซ้าราชการคือซ้าของพระองค์พระมหากษัตริย์โดยตรง การมีความเห็นว่าความสุขสมบูรณ์ของราษฎรเป็นจุดมุ่งหมายสำคัญของการปกครองนี้ นอกจากแสดงให้เห็นการปรับตัวทางความคิดของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีอันเป็นส่วนหนึ่ง ของกระแสความคิดแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในขณะนั้นแล้ว (เรื่องนี้ไ้กล่าวถึงไว้บ้างแล้วในหน้า 24-25 ของวิทยานิพนธ์นี้) ในอีกส่วนจะเป็นพื้นฐานรองรับความเปลี่ยนแปลงของแนวความคิดทางการเมืองของท่านในช่วงหลังจากนี้ไป เพราะแนวความคิดกั๊งกล่าว ส่วนหนึ่งได้แสดงให้เห็นการยอมรับความสำคัญของประชาชนมากขึ้นด้วย

ข. แนวความคิดค่านักการศึกษาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

1. ความหมายของการศึกษา

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นผู้ที่มีบทบาทอย่างสำคัญในการจัดการศึกษาของชาติด้วยผู้นึง ผลงานทางค่านักการศึกษาของท่านเป็นที่รับทราบกันอย่างแพร่หลาย ไม่ว่าจะเป็นการขยายการศึกษาภาคบังคับ โดยการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 หรือการจัดการศึกษาค้นพณิชยกรรม และเกษตรกรรม

อย่างไรก็ตามผลงานทางค่านักการศึกษาของท่านที่ไม่ค่อยได้รับการกล่าวถึงนัก ก็คือ ผลงานในค่านักการแต่งแบบเรียน เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้แต่งแบบเรียนเอาไว้หลายเล่มด้วยกัน ทั้งแบบเรียนที่เกี่ยวกับ คณิตศาสตร์, ภาษาไทย, การศึกษา, จริยศาสตร์ และการสุขาภิบาล¹

แบบเรียนดังกล่าวสะท้อนแนวความคิดทางการศึกษาของท่านว่า ความหมายของการศึกษาในทัศนะของท่าน มีมากกว่าการคิดเลขเป็นและการอ่านหนังสือออกตามแนวความคิดในการจัดการศึกษาแบบดั้งเดิมของไทย² ตามทัศนะของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี การศึกษา คือการฝึกหัดผู้เรียนทั้งทางค่านสมอง ทางร่างกาย และทางจริยธรรม ซึ่งท่านเรียกองค์ประกอบทั้ง 3 นี้ว่า "องค์ 3 แห่งการศึกษา" ตลอดชีวิตของท่านได้กล่าวย้ำความหมายของการศึกษาในลักษณะดังกล่าวนี้อยู่เสมอ อาทิ ท่านกล่าวว่า

¹ คำนวนวิธี พีชคณิตทอนตัน, คำรายุคคิด เล่ม 1, เลขเร็ว, แปรคติถอยยื่อเมตรี, เตคเซอร์ว่าควยวิธีสอนโรงเรียนอาจารย์, แบบสอนอ่านธรรมจริยาเล่ม 1, 2, 4, 5 และ 6 แบบสอนอ่านใหม่เล่ม 1-7, แบบเรียนใหม่เล่ม 1-2 และแบบสอนอ่านสุขาภิบาลสำหรับบุคคลและครอบครัว เป็นต้น

² วุฒิชัย มูลศิลป์, การปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 (กรุงเทพมหานคร : สมาคมสังคมนักการศึกษาแห่งประเทศไทย, 2516), หน้า 6.

"... ครูผู้ที่จะต้องชวนชวายุให้โรงเรียนของคนบริบูรณ์ไปค้ายศึกษา
อันเต็มพร้อมไปค้าย องค์ 3 แห่งการศึกษาประกอบกัน (คือ)
พุทธิศึกษา ไทวิชชและปัญญาแกยูเรียน
พลศึกษา ก็ของไทกำลังหรือความเข้มแข็งในร่างกายแกยูเรียนค้วย
เพื่อโคเป็นพาหนะสำหรับบำรุงอบรมพุทธิศึกษาให้เจริญและรุ่งเรือง
อยู่โค
จริยศึกษา เป็นสิ่งสำคัญที่กระทำค้วยเรียนให้ถึงซึ่งเป็นผู้มีวิญญาอัน
ประเสริฐ สมกับที่โคนามปรากฏว่า มนุษย์ คือเป็นผู้ซื่อตรงและยอม
ปฏิบัติคนให้เป็นประโยชน์แก่โลกย์, แกบานเมืองของตน, แกเพื่อน
มนุษย์และแกตนเอง

เพราะเหตุฉะนั้นเราควรเห็นได้ว่า ศึกษาทั้ง 3 องค์ย่อมอาศัย
ซึ่งกันและกัน ถ้าขาดองค์ไหนไป การศึกษาก็บกพร่อง"¹

แต่ถึงอย่างไรก็ตามจากการศึกษาของผู้วิจัย การเน้นหรือให้น้ำหนักองค์ 3
แห่งการศึกษาของท่าน มีความแตกต่างกันอย่างสำคัญ โดยจริยศึกษาเป็นสิ่งที่ได้รับการ
เน้นมากที่สุด ดังจะเห็นได้จากข้อเขียนของท่าน ซึ่งกล่าวไว้ตั้งแต่ช่วงต้น ๆ ของการ
รับราชการ หรือเมื่อคราวไปทูลงานการจัดการศึกษาที่ประเทศอินเดียว่า

Education makes a man วิชาทำคนให้เป็นคน คำนี้แปลว่า
อะรู แปลว่าผู้เต็มไปค้วยมอเรลิตี มีอุปนิสัย อริยบทเป็นสุภาพบุรุษ
แท ที่ชาวอังกฤษเรียกว่า Gentleman²

หรือในแบบสอนอ่านธรรมจริยา ซึ่งเป็นแบบเรียนเล่มสำคัญที่ท่านแต่ง ก็ได้
กล่าวเอาไว้อย่างชัดเจนว่า

¹หลวงไพศาลศิลปศาสตร์, เลขเซอร์ว่าค้วยวิธีสอนโรงเรียนอาจารย์ พิมพ์
ครั้งที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิค, ร.ศ. 122), หน้า 1-2 ค้วยเน้นทั้งหมด
โดยเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีและไมโครฟิล์ม กร.ศ. 2/7 รายงานของนายสนั่น
เรื่องการตรวจการศึกษาในประเทศอินเดีย

²ไมโครฟิล์ม กร.5 ศ.2/7 รายงานของนายสนั่นเรื่องตรวจการศึกษาใน
ประเทศอินเดีย

การให้วิชาที่เรียกว่า "พุทธศึกษา" แก่ผู้เรียนนั้น อาจทำให้ผู้เรียนมีสติปัญญาและความถูกต้องแคลวขึ้นจริง แต่การที่จะทำใหญ่เรียนเป็นคนที่มีอริยาศัยเรียบร้อยเป็นพลเมืองดี ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญยิ่งกว่านั้น ของอาศัยฝึกฝนในธรรมจริยา หรือที่เรียกว่า "จริยศึกษา" จึงจะได้อะไร

กลุ่มครูอาจเป็นผู้มีวิชาและปัญญาเฉียบแหลม แต่ไม่เป็นคนเรียบร้อยและประพฤติชอบสมควรกับชุมชนอันดี ชาวเขาไทยเห็นตัวอย่างดังนั้นในประเทศอินเดียแล้ว...

การฝึกหัดนิสัย, อริยบท และจิตใจให้ ป็นธรรมนี้ ของจุฬาราชมนตรี แก่ทั่วโลกปฏิบัติ ว่ามีค่าประเสริฐกว่าการฝึกหัดปัญญาใหม่มีความรู้นัก... แม่ผู้เรียนใฝ่ฝึกหัดธรรมจริยาให้สันดานของตนเป็นสันดานอันดีแล้วศึกษาใหม่มีความรู้ศิลปวิทยาต่าง ๆ กันทุกคนแล้ว ไม่ค่อยสงสัยเลยว่าครูสงฆ์ท่านเป็นชาติภูมิที่รักแห่งชาวเรา จะไม่เจริญยิ่งยวดขึ้นกว่าที่เจริญอยู่เดี๋ยวนี้¹

เป็นที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ คำที่คณะของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี "จริยธรรม" มิได้หมายถึง เฉพาะคุณความดีของบุคคลโดยส่วนตัว แต่หมายถึงรูปแบบของความดีงามที่ต้องการสร้างขึ้นโดยการจัดการศึกษาของรัฐ

2. วิธีการสอน

การถ่ายทอดความรู้ตามทัศนะของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกระทำโดยผ่านครูซึ่งมีหน้าที่เป็นผู้นำนักเรียนในทุกเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นการอ่าน การฝึกหัดคัดลายมือ การคิดเลขหรือการเขียนตามคำบอก²

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5 (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิค, 2444) คำนำในฉบับเดิม หรือตัวอย่างอื่น ๆ ที่มีเนื้อความคล้ายคลึงกันนี้ เช่น หลวงไพศาลศิลปศาสตร์, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 1 (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิค, ร.ศ. 121), หน้า 2-6

² หลวงไพศาลศิลปศาสตร์, เลขเซอร์ว่าด้วยวิธีสอนโรงเรียนอาจารย์ (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิค) ร.ศ. 131 หน้า 42-48

เมื่อครูเป็นผู้มีบทบาทอย่างสำคัญในการเรียนการสอนดังกล่าวมาแล้ว ผู้เป็นครูจึงมีคุณสมบัติสำคัญบางประการตามไปด้วย นอกจากต้องมีความรู้ในวิชาที่ตนเองต้องสอนแล้ว ยังต้องรู้วิธีการที่จะถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวไปสู่ผู้เรียนอีกด้วย

คุณสมบัติสำคัญอีกประการหนึ่งของครูคือ ต้องเป็นผู้มีความประพฤติดี สามารถเป็นแบบอย่างแก่ศิษย์ได้¹ ดังที่ท่านไคกลาวไว้ว่า ลักษณะครูแท้นั้นต้องมีอยู่ 2 ประการ คือ

"1. นอกจากที่มีความรู้ในวิชาหนังสือ ต้องเป็นผู้มีความรู้ในวิชาทางครู เป็นประเภทวิชาควย

2. ต้องเป็นผู้มีจริยธรรมอันประเสริฐ"²

หน้าที่ของครูในทัศนะของท่านมี 3 ประการคือ

"1. สอนให้ดีที่สุด คือ เมื่อนักเรียนเติบโตขึ้นให้เป็นพลเมืองดีมีความรู้

2. ปกครองให้เรียบร้อยที่สุด (ถ้าเป็นครูใหญ่ก็ปกครองโรงเรียนทั้งหมด ถ้าเป็นครูรองก็ปกครองชั้นของตัว)

3. คิสสิปลิน (ถ้าเป็นครูใหญ่คองรักษาคิสสิปลินของโรงเรียน ถ้าเป็นครูรองคองรักษาคิสสิปลินในชั้นที่ตัวเองสอน"³

จะเห็นได้ว่าหน้าที่ของครู 2 ใน 3 ข้อ เป็นเรื่องการรักษาระเบียบวินัย ครูที่ดีต้องรักษาระเบียบวินัย ต้องปกครองนักเรียนให้อยู่ในความเป็นระเบียบเรียบร้อยอยู่เสมอ การเนนระเบียบวินัยของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีอยู่ในระดับสูงมาก ถึงขนาดกล่าวว่า นักเรียนต้องปฏิบัติตามคำสั่งของครูทุกอย่างแม้แต่เรื่องเล็กน้อย ๆ ก็มีเนื้อความบางตอนว่า

¹ เรื่องเดียวกัน หน้า 5

² เรื่องเดียวกัน หน้า 24

³ เรื่องเดียวกัน

"เมื่อจะให้ชั้นทำอาการกริยาอันใด จงให้เป็นคำสั่งสั้น ๆ ให้นักเรียนทำพร้อมกันเสมอไป เช่น เวลาเขวเรียนก็ให้ยืนเป็นแถวแล้วสั่งให้เดิน, ให้เลี้ยวขวาซ้าย, ให้เขานั่งที่, เวลาจะเขียนก็สั่งให้เปิดสมุด, ให้เปิดกระปุกหมึก, ให้เปิดแบบเรียน และให้ลงมือเขียน ฯลฯ"

เป็นที่น่าสังเกตว่าวิธีการสอนที่เน้นระเบียบวินัยเป็นอย่างมาก โดยมีครูเป็นผู้นำในทุกเรื่อง โดยมีเนื้อหาของความรู้และจริยธรรมที่ครูต้องอบรมแก่นักเรียน เป็นสิ่งที่ถูกกำหนดให้มีแบบแผนแน่นอนโดยผ่านทางหลักสูตรและแบบเรียนจากส่วนกลางนี้ น่าจะเป็นวิธีการสอนที่เอื้อต่อการที่รัฐจะถ่ายทอดเนื้อหาความรู้ที่รัฐต้องการให้ประชาชนรู้ไปทั่ว

3. ประโยชน์ของการศึกษา

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีข้อคิดเห็นในเรื่องประโยชน์ของการศึกษาว่า การศึกษามีได้มีประโยชน์ในตัวเองหรือเป็นการเรียนเพื่อความรู้ แต่การศึกษามีขึ้นเพื่อประโยชน์ในแง่ที่จะใช้เป็นเครื่องมือสำหรับค้นหาสิ่งอื่น ๆ ที่สำคัญและยิ่งใหญ่กว่า เช่น การฝึกหัดอ่านหนังสือในโรงเรียน เป็นไปเพื่อการอ่านหนังสือออกในอนาคต เพื่อจะได้เลือกอ่าน "มหาวิทยาลัยต่าง ๆ"² ทั่วไป รวมทั้งเพื่อประโยชน์ในการประกอบอาชีพเมื่อเติบโตขึ้น³ การเรียนคำนวณวิธีก็เป็นที่ไปเพื่อให้เข้าใจวิทยาศาสตร์ใน ภายหลัง⁴ การเรียนครุศาสตร์ก็เพื่อให้เป็นคนพูดจาดีเหตุผลและหลักฐาน⁵ แต่ใน

¹ เรื่องเดียวกัน หน้า 10

² ในเครื่องหมายคำพูดเป็นถ้อยคำของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, ธรรมจริยา เล่ม 5, คำนำ และหน้า 135-136.

⁴ พระยาไพศาลศิลปศาสตร์, คำนวณวิธี พืชมณฑลตอนต้น (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิค, ร.ศ. 125), แจ้งความ.

⁵ พระยาไพศาลศิลปศาสตร์, คำรายคุณิถ เล่ม 1. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิค, ร.ศ. 121), คำนำ.

บางครั้งท่านก็กล่าวถึงประโยชน์ของการศึกษาที่นอกเหนือไปจากนี้ เช่น การสอนคำนวณวิธีเป็นไปเพื่อให้สามารถคิดเลขได้เร็วสามารถทอนสทวงค์ถูก ซึ่งอาจมีประโยชน์ต่อการค้าของประเทศได้ ดังถ้อยคำบางตอนในข้อเขียนของท่านซึ่งกล่าวว่า

"การสอนคำนวณวิธีทุกอย่างในเวลานี้ มีความปรารถนาจะสอนให้คิดได้รวดเร็ว เป็นสำคัญส่วนหนึ่ง ยิ่งการศึกษาใหญ่เป็นเครื่องอุดหนุนการค้าของประเทศ การคิดเลขเร็วก็ยิ่งจำเป็นมากขึ้น..."¹

จะเห็นได้ว่าประโยชน์ของการศึกษาในทัศนะของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี มีลักษณะประยุกต์คือ มิได้เป็นไปเพื่อการเรียนรู้อย่างบริสุทธิ์เพียงประการเดียว แต่ยังเป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างอื่นที่สำคัญกว่าด้วย เช่น เป็นไปเพื่อการวางตัวในสังคม (คือ การพูดจา มีเหตุผลและหลักฐาน) หรืออาจกล่าวได้ว่า เพื่อการประกอบอาชีพหรือเพื่อการค้าของประเทศ เป็นต้น ประโยชน์ของการศึกษาตามทัศนะของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีนั้น นอกจากจะทำให้ผู้เรียนรู้จักศาสตร์แล้ว ยังจะช่วยทำให้ผู้เรียนสามารถปรับตัวเองให้เข้ากับสภาพแวดล้อมของสังคมได้อย่างดีอีกด้วย

สิ่งที่ควรได้รับการพิจารณาในลำดับต่อไปก็คือ ตามความคิดเห็นของท่าน ใครควรเป็นผู้ได้รับประโยชน์ในการศึกษา เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเองตระหนักถึงประโยชน์ของการศึกษาว่า มีทั้งที่อยู่เรียนและต่างประเทศซึ่งแยกจากกันไปออกกล่าวคือ ทางบ้านตัวผู้เรียน ดีเพื่อให้สามารถปกครองตนเองและดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างปรกติสุข² ส่วนทางบ้านประเทศชาตินั้น ได้แก่ การมีพลเมืองเป็นพลเมืองดี ดังข้อความบางตอนในงานเขียนของท่านว่า

¹พระยาไพศาลศิลปศาสตร์, เลขเร็ว (พระนคร : โรงพิมพ์พิทยูนิทศ, ร.ศ. 129) แจงความ.

²เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้แยกแยะประโยชน์ของการศึกษาที่มีต่อผู้เรียนเอาไว้ 3 ประการ คือ "เพื่อเป็นช่องทางสำหรับความสำราญบันเทิงใจ เพื่อเป็นอารมณ์สำหรับชักชวนใจให้งามเงื่อนตลอดไปชั่ววันรันคร และเพื่อเป็นเครื่องมือสำหรับประกอบกิจธุระให้สำเร็จไปได้โดยตลอด" อ้างถึงใน ธรรมจริยา เล่ม 5, คำนำ.

การศึกษาสำหรับทวยราษฎร์ (หรือ ประถมศึกษา) ไต่แก่
 ความรู้ทั้งฝ่ายสามัญศึกษาและวิสามัญศึกษาเพียงใด ซึ่งสมควรจะให้
 ราษฎรมีความรู้เป็นพื้นไว้ทุกคน พอให้รู้ผิดชอบชั่วดี วิชาปานกลาง ๆ
 ไว้สำหรับพอแถมทอง ไซ้อยู่ทุกวัน รู้จักทางที่จะครองรักษาทั่วทั้งส่วนชีวิต
 ราษฎร ทรัพย์สินและชื่อเสียง ให้พอครองทุนเป็นพลเมืองดีได้ คนหนึ่งๆ
 กับให้รู้จักหามาหาเลี้ยงชีพตามภูมิลาเนาเหล่าตระกูลของตน... เป็น
 ภาคจำเป็นสำหรับคนไทยทั่วไป

หรืออีกตอนหนึ่งซึ่งกล่าววา

... การเรียนตอนต้นสามปีเรียนวิชาสามัญหรือจะเรียกว่า วิชา
 มานุษยธรรม ก็ได้ คือเขียนให้รู้จักผิดชอบ รู้จักอ่านเขียนพูดให้เข้าใจ
 ได้ชัดเจนน รู้จักคำคิดนวนอื่นเกี่ยวกับวงการ เกือบทรัพย์สินสมบัติและท่ามๆ
 หากิน รู้จักรักษาของตัว รู้จักหน้าที่ของตนที่พึงกระทำซึ่งสมควรแก่ที่เป็น
 ชาแฉนคนสยาม²

ด้วยเหตุนี้แนวความคิดเรื่องประโยชน์ของการศึกษาในทัศนะของเจ้าพระ
 ยาศรรมศักดิ์มนตรี จึงมีนัยสำคัญซึ่งชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษาและ
 การเมือง เมื่อการศึกษามีประโยชน์สามารถให้ความรู้ที่ทำให้ผู้เรียน "ครองคน
 เป็นพลเมืองดีได้" และ "รู้จักหน้าที่ของตนที่พึงกระทำ ซึ่งสมควรแก่ที่เป็นชา

¹ เจ้าพระยาศรรมศักดิ์มนตรี, "การศึกษา" ใน วิทยาสาร 26 (15
 มีนาคม 2468), หน้า 442 และ ร.6 ล.1/1 ประมวลศึกษาการ 1

² ร.6 ศ. 10/42 แผนการศึกษาสำหรับชาติ (17 พ.ย. - 28 พ.ย. 2462)

แผ่นดินสยาม" 1

4. บทบาทของโรงเรียนในสังคม

ผลงานด้านการศึกษาที่สำคัญยิ่งของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี คือการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 เพื่อจัดให้มีการศึกษาภาคบังคับขึ้น ซึ่งในแง่หนึ่ง เป็นการขยายโอกาสในการศึกษาออกไปสู่ประชาชนในวงกว้างมากขึ้น

การแสดงความคิดเห็นเพื่อให้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับดังกล่าว และสนับสนุนให้มีการขยายพื้นที่ในการประกาศพระราชบัญญัติฉบับดังกล่าว มักกล่าวถึงการขยายโอกาสในการศึกษาออกไปสู่ประชาชนในวงกว้าง เพื่อจัดให้มีการศึกษาชาติ (National Education) ขึ้น ตามแนวความคิดของท่านที่ว่า "อย่าสร้างยักษ์สร้างเทวดาอีกเลย จงยกคนทั้งชาติให้สูงขึ้นพร้อมกันเถิด"²

ทั้งนี้หากพิจารณาความหมายของประโยคดังกล่าวแต่เพียงผิวเผินแล้ว ก็อาจทำให้ได้ข้อสรุปว่า เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีแนวความคิดที่จะยกระดับคุณภาพประชากรทั้งหมดให้สูงขึ้น อันเป็นการส่งเสริมการเลื่อนชั้นทางสังคมไปด้วยในตัว แต่เพียงประการเดียว

¹แนวความคิดดังกล่าวเป็นแนวความคิดของชนชั้นสูงไทยที่มีบทบาทในการจัดการศึกษาของชาติในยุคนั้นด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรัง ราชานุภาพ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็เคยทรงมีพระราชดำรัส และพระคำรัสดังกล่าวนี้มาก่อนแล้ว อ้างถึงใน วุฒิชัย มูลศิลป์, การปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5, หน้า 161-164. วุฒิชัย มูลศิลป์ แนวความคิดทางการศึกษาไทย (กรุงเทพมหานคร : พันนี้ พับบลิชัน, 2526), หน้า 76 และ จมื่นนครนารถ (แจ่ม สุนทรเวช) พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เรื่องที่ 7 เรื่อง การศึกษาของชาติ ตอนที่ 1 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2513), หน้า 114-118

²เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี "ความเห็นเจ้าถึก เรื่องสยามใหม่" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ หน้า 141

แต่อย่างไรก็ตาม หากได้นำเนื้อความทั้งหมดของงานเขียนที่มีประโยค
ดังกล่าว รวมอยู่ควมมาประกอบการพิจารณาแล้ว จะเห็นได้ว่าแนวความคิดทางการ
ศึกษาของท่านมีลักษณะเป็นการจัดสรรคนเป็นชั้น ๆ เพื่อโอกาสในการคัดเลือกผู้
เหมาะสมเข้ามาทำงานในแต่ละช่วงเวลาทั้งยังมีลักษณะของการไม่หาทางส่งเสริม
โอกาสในการเลื่อนชั้นทางสังคมอยู่ภายในตัว เมื่อท่านมีแนวความคิดส่งเสริมให้มี
การแข่งขันกันเข้ามารับการศึกษาคามกำลังทรัพย์และกำลังสติปัญญาของแต่ละบุคคล

แนวความคิดทางการศึกษากังกล่าวมาแล้ว ปรากฏอยู่ในแนวความคิดเรื่อง
ต้นไม้การศึกษา และปรัมาธิการศึกษาก็มีเนื้อความบางตอนว่า

... ในต้นไม้แห่งการศึกษา Education Tree ท่านสมมุติให้
ลำต้นเป็นส่วนสามัญศึกษาและกิ่งทั้งหลายตลอดจนกิ่งย่อยเป็นวิสามัญ
ศึกษา ใครเป็นขั้นต้นใครแล้วก็จะงอกเป็นออกตามกิ่งจึงจะสำเร็จ การ
เป็นใครประสงคฺกิ่งกลางก็เป็นแต่โคนต้นจนถึงคาบแรก แล้วก็แยกเป็น
ออกไปตามกิ่งที่ตนต้องการใครประสงคฺกิ่งสูงขึ้นไป ก็ต้องเป็นต้นขึ้น
จนถึงคาบขบอบ แล้วจึงแยกเป็นออกไปตามกิ่งนั้น ๆ ใครประสงคฺขึ้น
ถึงยอดแยก ก็ต้องเป็นลำต้นขึ้นไปตลอดจนสุดกิ่ง ยอดซึ่งท่านเปรียบควย
อุดมศึกษาชั้นมหาวิทยาลัย คาบกลาง ๆ ท่านเปรียบเหมือนชั้นมัธยม
ศึกษาซึ่งอาจมีรูปต่าง ๆ และคาบต้นกับกิ่งค่า ๆ ท่านเปรียบเหมือน
ประถมศึกษา ซึ่งเป็นเขคบังคับให้เรียนกันอยู่เป็นในสมัยนี้¹

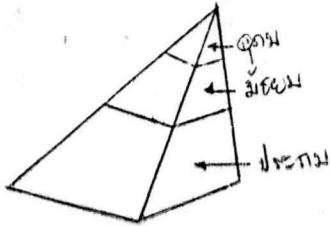
ดังนั้นในแผนการศึกษาอย่างใหม่ เมื่อใดจัดโรงเรียนทั้งโรงเรียน
สามัญศึกษาชั้นต่าง ๆ กับโรงเรียนวิสามัญศึกษาประเภทต่าง ๆ ชั้น
ต่าง ๆ ไวครบครันพอเพียงแก่จำนวนสำมะโนครัวแห่งประเทศแล้ว
ก็ไม่ตองจัดอะไรอีก ปล่อยให้โรงเรียนนั้น ๆ ประกาศตัวเองควย
ระเบียบการของโรงเรียนและปล่อยให้บิดา มารดา ครูอาจารย์ช่วย
กันแนะนำ ความสมควรแก่กำลังทรัพย์ กำลังปัญญาของเด็กทั้งหลาย
ว่าใครควรจะเป็นขั้นต้นไม้แห่งการศึกษาเพียงแคคาบไหน แล้วออก
กิ่งไหน หรือเป็นทอดขึ้นไปจนตลอดยอด²

¹ แนวความคิดดังกล่าวสอดคล้องกับทัศนะในการมองโลกของเจ้าพระยา
ธรรมศักดิ์มนตรีโดยทั่วไปในช่วงนี้ ซึ่งไม่ส่งเสริมการเลื่อนชั้นในสังคม แต่เน้นการ
ทำหน้าที่ของแต่ละบุคคลให้ดีที่สุด

² เรื่องเดียวกัน หน้า 150-152

กับแนวความคิดเรื่องปิรามิดการศึกษา ดังมีเนื้อความบางตอนว่า

"...หน้าที่ของประเทศก็คือ การให้ชาวประเทศได้รับการศึกษาตาม
ควรแก่ศักยภาพ¹ จึงต้องตั้งโรงเรียนสามัญศึกษาและวิสามัญศึกษา
ทุกชนิดทุกชั้นครบครันตามโครงการการศึกษาของประเทศ จัดให้มีโรง
เรียนนั้น ๆ พอแก่ความต้องการของพลเมืองควาย เครื่องจักรสำหรับ
กลั่นคนได้แก่โรงเรียนต่าง ๆ นี้มีรูปร่างดังนี้

เรือนเครื่องจักรทางการศึกษา
นี้ รวมทั้งโรงเรียนรัฐบาล
โรงเรียนราษฎร์ และโรงเรียน
ประชาบาล

จุดหมายการศึกษาทั้งสามัญและวิสามัญศึกษารวมกันอธิบายว่า ชาว
ประเทศทุกคนทั้งหญิงและชาย จะต้องผ่านเข้าเครื่องนี้ ตั้งแต่ชั้นล่าง
คือ ประถมศึกษาขึ้นไป ใครมีศักยภาพเหมาะสมเพียงขั้นไหนก็ได้
ประถมสามัญและวิสามัญ... มีวิชาชีพเป็นพลเมืองชั้นสามัญ ใครมี
ศักยภาพเหมาะสมยิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็ไต่ขึ้นไปชั้นกลางคือ มัธยมศึกษา
เรียนให้จบสามัญและวิสามัญศึกษา ใครมีศักยภาพยิ่งยวดขึ้นไปอีก

¹ การศึกษาตามควรแก่ศักยภาพ คือการได้รับการศึกษาในระดับที่พอเหมาะ
กับกำลังทรัพย์และกำลังสติปัญญาของผู้เรียน

ประมวลความคึกมาจาก เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปาฐกถาแสดงที่
สามัคยาจารย์สโมสรสถาน เรื่องการให้การศึกษาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี
แสดงวันที่ 23 กรกฎาคม 2468" วิทยาราย 25 (15 กันยายน 2468) หน้า
1305-1311 "การศึกษา" วิทยาราย (มีนาคม 2468) หน้า 442

"โอวาทของเสนาบดีกระทรวงธรรมการ กล่าวในที่ประชุมแจกประกาศนียบัตรนักเรียน
ที่สอบไล่ได้ชั้นมัธยมบริบูรณ์ พ.ศ. 2466 ณ กระทรวงศึกษาธิการ 22 มกราคม
2467" วิทยาราย (25 มีนาคม 2467) หน้า 922-924 และ "จดหมายของ
ครูเทพ แสดงความเห็นพ้องถึงเรื่องคคการศึกษาแผนปัจจุบัน" ในบทประพันธ์บาง
เรื่องของครูเทพ หน้า 149-152

ก็ดูสูงขึ้นสูงคือ อุดมศึกษาไปเป็นพลเมืองชั้นสูงที่ช่วยประเทศของ
คนควยวิชาความรู้คน เครื่องจักรกลคนเช่นนี้ ประเทศที่เจริญควย
การศึกษาใช้ความยุติธรรมกันหมด และปรากฏรูปเป็นปิรามิด..."¹

ด้วยเหตุนี้ แนวความคิดทางการศึกษาของท่านจึงมีลักษณะเป็นการพัฒนา
กำลังคนมากกว่ายกระดับคุณภาพประชาชนทั้งหมดให้สูงขึ้น

บทบาทของโรงเรียนในสังคม จึงมีฐานะเป็นเพียงผู้ตอบสนอง ไม่ใช่ผู้กำหนด
หรือชี้นำการเปลี่ยนแปลงสังคม กล่าวคือมีหน้าที่จัดสรรและคัดเลือกบุคคลเป็นชั้น ๆ
เพื่อเข้ามาประกอบอาชีพต่าง ๆ ตามความต้องการกำลังคนในแต่ละช่วงเวลา

บทบาทด้านการศึกษาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

ก. การประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464

ผลงานด้านการศึกษาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีที่เป็นที่รู้จักกันแพร่
หลายที่สุด คือการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ซึ่งมีประโยชน์
โดยตรงในแง่ของการขยายการศึกษาภาคบังคับออกไปสู่มหาชน อันทำให้การจัดการ
ศึกษาเพื่อการอ่านออกเขียนได้กระจายออกไปสู่ประชาชนในวงกว้างมากขึ้น²

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี "โอวาทของเสนาบดีกระทรวงธรรมการ
กล่าวในที่ประชุมแจกประกาศนียบัตร นักเรียนที่สอบไล่ได้ชั้นมัธยมบริบูรณ์ พ.ศ.
2466 ๓. กระทรวงศึกษาธิการ 22 มกราคม 2467" วิทยากรย (25 มีนาคม
2467) หน้า 922-926.

² รายงานวิจัยหลายเรื่อง ได้กล่าวถึงประวัติความเป็นมา ปัญหา อุปสรรค
ตลอดจนความสำเร็จของการประกาศใช้พระราชบัญญัติดังกล่าวไว้แล้ว จึงจะไม่ขอกล่าว
ซ้ำเรื่องเหล่านั้นไว้ในที่นี้อีก อ้างถึงใน แนน้อย คิตติรานนท์ "เสนาบดีกระทรวง
ธรรมการในระบบสมบูรณาญาสิทธิราช" ระลึก ชานี "นโยบายและการจัดการศึกษาภาค
บังคับของไทยภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475-2503"

ส่วนประโยชน์โดยอ้อมของการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 ไม่ค่อยได้รับการกล่าวถึงมากนัก และเกี่ยวข้องกับระบอบการปกครองที่ใช้อยู่ในขณะนั้น ซึ่งในที่นี้ขอแยกกล่าวเป็น 3 ประเด็นด้วยกันคือ

1. การอบรมพลเมืองให้เป็นพลเมืองดี

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้เคยกล่าวไว้ในปาฐกถาของท่านที่สามัคยาจารย์สโมสรสถานเมื่อ พ.ศ. 2468 ภายหลังการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 ไปแล้ว 4 ปีว่า ประโยชน์อย่างหนึ่งของการจัดการศึกษาภาคบังคับขึ้น คือการอบรมพลเมืองให้เป็นพลเมืองดี¹

การพิจารณาความหมายของคำว่า "พลเมืองดี" ในที่นี้ ต้องกระทำควบคู่ไปกับการพิจารณานโยบายรัฐในช่วงนั้น คือการสร้างรัฐชาติและการตั้งอำนาจสูงสุดพระมหากษัตริย์

ในการสร้างรัฐชาติมีข้อกำหนดว่า รัฐชาติต้องเป็นรัฐที่มีอาณาเขตแน่นอน มีประชาชนที่มีภาษาวัฒนธรรม และประสพการณ์ในอดีตร่วมกัน รวมทั้งมีรัฐบาลกลางที่มีอำนาจในการปกครองทุกส่วนของรัฐ ดังนั้นประชาชนที่เป็นพลเมืองดีของรัฐชาติ จึงต้องเป็นประชาชนที่ทราบว่า บ้านเมืองของตนมีอาณาเขตแค่ไหน มีความรักและหวงแหนแผ่นดินเกิดตลอดจนเพื่อนร่วมชาติของตน และมีความภักดีต่อองค์พระประมุขของชาติ ซึ่งในที่นี้คือ องค์พระมหากษัตริย์ในฐานะที่ทรงเป็นศูนย์กลางของระบอบการปกครอง

ประชาชนที่เป็นพลเมืองดีในยุคของการสร้างรัฐชาติและการตั้งอำนาจสูงสุดพระมหากษัตริย์ ได้รับความรู้ในเรื่องเหล่านี้โดยผ่านการศึกษาในระบบ โดยรัฐบาลกำหนดเนื้อหาของความรู้ผ่านทางหลักสูตรและแบบเรียน ซึ่งมีการกำหนดให้มีแบบแผนเป็นแบบเดียวกันและมีลักษณะแน่นอนตายตัว นับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา

¹ ได้กล่าวถึงไว้แล้วในหน้า 39-41 ของวิทยานิพนธ์นี้

ศาสตราจารย์ วิทย์ วิศทเวทย์ ได้ทำการศึกษาเนื้อหาของหลักสูตรในช่วงนี้และได้ให้ข้อสรุปว่า หลักสูตรในช่วงดังกล่าวได้มีส่วนในการสร้างเอกภาพให้แก่รัฐประชาชาติ ให้ประชาชนเป็นพลเมืองดีของรัฐที่มีการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คือ มีความรักชาติ มีความสำนึกในความเป็นชาติ มีวินัย มีความเสียสละ เชื่อฟังคำสั่ง และมีความภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์¹

ลักษณะพลเมืองดีตามทัศนะของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีคือ พลเมืองที่สนใจในการหาวิชาความรู้ให้ตนเอง มีวินัย มีความเสียสละ เคารพกฎหมายมีความรักชาติและภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์²

ด้วยเหตุนี้ลักษณะของพลเมืองที่ดีตามแนวความคิดของท่าน จึงสอดคล้องกับลักษณะพลเมืองดีตามความต้องการของรัฐในยุคการสร้างชาติ และการตั้งอำนาจสู่องค์พระมหากษัตริย์ดังที่กล่าวมาแล้ว

การประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 ได้ทำให้เกิดการจัดการศึกษาภาคบังคับขึ้นเป็นครั้งแรก ทำให้เด็กอายุ 7-14 ปีต้องเข้ารับการศึกษาระบบทุกคน³ จึงทำให้เนื้อหาของความรู้ในรูปแบบที่รัฐต้องการถูกถ่ายทอดไปสู่ผู้เรียนในวงกว้างมากขึ้น อันเป็นการส่งเสริมนโยบายของรัฐในการสร้างรัฐชาติและการตั้งอำนาจสู่องค์พระมหากษัตริย์ด้วย

¹วิทย์ วิศทเวทย์, ปรัชญาการศึกษาไทย 2411-2475, หน้า 30-33.

²ประมวลความคิดมาจาก แบบสอนอ่านธรรมจริยาทั้ง 5 เล่ม

³ยกเว้นเด็กที่ขาดกำลังกาย กำลังความคิด เป็นโรคคิกคอหรืออยู่ห่างโรงเรียนเกิน 3,200 เมตร

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีตระหนักถึงผลทางการ เมืองคังกล่าวคือ ท่านจึง ได้ให้ทัศนะว่า การจัดการศึกษาภาคบังคับขึ้น จะเป็นดรรบมผลเมืองให้เป็นพลเมือง คีด้วย เพราะผู้มีความรู้มักเป็นผู้มีเหตุผลจึง สะดวกต่อเจ้าหน้าที่ในการปกครอง¹

2. การ ใช้นโยบายผสมกลมกลืนกันระหว่างชนในชาติเพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่ประชาชน

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีตระหนักว่า การจัดการศึกษาภาคบังคับขึ้นจะมี ส่วนโดยตรงในการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างชนในชาติ การพิจารณา แนวความคิดของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีในส่วนนี้ สามารถกระทำได้โดยการศึกษา แนวความคิดของท่านมีต่อการจัดการศึกษาของโรงเรียนจีนในมณฑลปักทानी และมณฑล อุบลราชธานี ซึ่งเป็นเขตพื้นที่ที่มีปัญหาความแตกแยกระหว่างเชื้อชาติ ศาสนา หรืออยู่ ในเขตกึ่งคอระหว่างไทยและฝรั่ง เสด็จในช่วงก่อนการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 ในปีแรกของการปฏิบัติหน้าที่ราชการในตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ได้มีรายงานการศึกษาจากมณฑลภูเก็มาถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีว่า ชาวจีนใน มณฑลภูเก็ได้ก่อความวุ่นวายขึ้น เนื่องจากมีความเข้าใจผิดว่าทางการไทยต้องการ เกณฑ์คนไปเป็นทหาร จึงได้ประกาศตนต่อสู้การเรียกเกณฑ์ทหารในครั้งนั้น ซึ่งมีผลให้ ชาวจีนและแขกบามบา² หนีไปอยู่ป็นัง 2-3 คน ทางกรมไทยสันนิษฐานว่า แนวความคิด คังกล่าวเกิดจากการที่ชาวจีนคิดว่าจ้างคนจีนที่เป็นพวกเก๊กเหม็งให้มาสอนหนังสือแก่ บุตรหลานของตนโดยมิได้อยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐบาลไทย ทำให้มีการสอนเฉพาะ หนังสือจีน สอนให้รักแชชาติและรัฐภูมิศาสตร์ของประเทศจีน เนื่องจากครูจีนใน โรงเรียนคังกล่าว เป็นพวกสมัยใหม่ รวมทั้งสอนเด็กไปตามลัทธิของจีนโดยไม่รู้ภาษา ไทย จึงทำให้เด็กจีนไม่มีความรักคื่อทางการไทย เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้นำ เรื่องคังกล่าวขึ้นทูลเกล้าถวายความเห็นต่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

¹ร.6 ศ.10/42 แผนการศึกษาสำหรับชาติ (17 พ.ย.-28 พ.ย. 2462)

²เป็นชื่อเฉพาะที่ปรากฏในเอกสารฉบับคังกล่าว

การประกาศมีการสอนภาษาไทยขึ้นแต่เพียงอย่างเดียว ไม่น่าจะเป็นการแก้ปัญหา
ดังกล่าวนี้ได้ จะต้องมีการกระทำการ "อย่างอื่น" ควบคู่กันไปด้วย¹

ในการประชุมชาหลวงประจำจังหวัดเมื่อ พ.ศ. 2463 สมุหเทศาภิบาล
มณฑลปัตตานีได้ทำรายงานร้องเรียนให้มีการเกณฑ์ศึกษาในท้องที่มณฑลปัตตานีขึ้นก่อน
เป็นพิเศษ เพราะมีความคิดเห็นวามณฑลปัตตานีเป็นเขตค่างชาติต่างศาสนา² จึงมี
เด็กเข้าเรียนน้อยมาก เช่น ในพ.ศ. 2462 มีเด็กอยู่ในวัยเรียน 87,034 คน แต่
เข้าเรียนในโรงเรียนที่รัฐบาลจัดเพียง 2,636 คน³ และในปีเดียวกันนั้นเองสมุห-
เทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานีก็ได้แสดงความคิดเห็นว่า ควรให้มีการจัดการศึกษาในเขต
มณฑลอุบลราชธานีให้ทั่วถึงโดยเร็ว เพราะอยู่ในเขตที่อาจถูกแทรกแซงจากต่างชาติได้
ง่าย เนื่องจากมีที่ตั้งอยู่ปลายราชอาณาจักรและติดต่อกับเขตแดนของฝรั่งเศส⁴

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้แสดงความคิดเห็นต่อการจัดการศึกษาใน
เขตมณฑลปัตตานีว่า การจัดการศึกษาให้ดีจะมีผลให้การปกครองมั่นคงไปด้วย ดัง

¹ร.6 ศ.4/19 ปัญหาเรื่องโรงเรียนจีนมณฑลภูเก็ต (20 เมษ. 2459)

²"ความเห็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลปัตตานี ขอร้องให้มีพระราชบัญญัติเกณฑ์
ศึกษาซึ่งได้กล่าวมาในท้ายรายงานการศึกษามณฑลปัตตานี พ.ศ. 2460-2461" อ้าง
ถึงใน พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการ ร.5 และ ร.6 กับเรื่องประกอบ, หน้า
201-202.

³ศป. ศช. เอกสาร พ.ศ. 2478 ประเภทการแฟ้มที่ 2 เลขที่ 38 เรื่อง
การประชุมชาหลวงประจำจังหวัด พ.ศ. 2479 และข้อประชุม อ้างถึงใน ระลึก ชานี,
การจัดการศึกษาภาคบังคับของไทยภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475-
2503, หน้า 17.

⁴ร.6 ศ.4/23 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกราบบังคมทูล 15 ธันวาคม
2463 เรื่องโรงเรียนจีนและการเล่าเรียนมณฑลอุบลราชธานี

ถ้อยคำบางตอนในคำพูดของท่านว่า "การปกครองมณฑลปัตตานีจะจัดให้เป็นหลักแน่น
แน่น ไม่ให้เป็นเขาเป็นเราดังคนเขลาเข้าใจในปัจจุบันนี้ จักสำเร็จได้ก็ด้วยการจัด
วางหลักการการศึกษาให้ดี"¹ ส่วนข้อเสนอของสมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานีนั้น เจ้า
พระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลขอพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัวในเดือนธันวาคมปีเดียวกันนั้นเอง² ซึ่งปรากฏว่าภายหลังจากนั้นเพียง 9
เดือน ก็ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 ขึ้น

ความคิดเห็นของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่าตาม
ทัศนะของท่าน การประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 จะมีประโยชน์ทาง
การ เมืองในแง่ของการก่อให้เกิดความมั่นคง เป็นปึกแผ่นขึ้นในเขตพื้นที่ที่มีปัญหาความ
แตกแยกของประชาชนต่างเชื้อชาติ ศาสนา หรืออยู่ใกล้เขตอิทธิพลของต่างชาติ
เพราะการจัดการศึกษาภาคบังคับขึ้น จะทำให้เยาวชนผู้อยู่ในเกณฑ์ต้องมาเรียนภาษา
ไทย³ เรียนรู้ขนบธรรมเนียมไทย มีความรักแผ่นดินไทย และมีความภักดีต่อองค์พระ
มหากษัตริย์องค์เดียวกันอันจะก่อให้เกิดความผสมกลมกลืนและสร้างความเป็นอันหนึ่ง
อันเดียวกันในระหว่างชนในชาติ

¹ ระลึก ธานี, เรื่องเดียวกัน

² ร.6 ศ.4/23 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกราบบังคมทูล 15 ธันวาคม
2463 เรื่องโรงเรียนจีนและการเล่าเรียนมณฑลอุบลราชธานี

³ ความพยายามให้ใช้ภาษาไทยเป็นภาษาของชาติได้เกิดขึ้นก่อนหน้านั้นแล้ว
กล่าวคือ ในสมัยรัชกาลที่ 5-รัชกาลที่ 6 ได้พยายามให้ครูในเขตท้องที่ต่าง ๆ พูก
และสอนนักเรียนด้วยภาษาไทย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรงราชา
บุภาพไคทรง เสนอให้หัว เมือง ในเขตแม่น้ำโขงสอนภาษาและหนังสือไทยเพื่อ "ผล
พาให้ไพร่บ้านพลเมืองนิยมและยำเกรงรัฐบาลไทย" อ้างถึงใน ร.6 ศ.2/5 พระ
ราชบัญญัติประถมศึกษา (2460-31 มี.ค. 2466) และร.6 ศ.10/8 รายงาน
ข้าหลวงตรวจการศึกษามณฑลนครราชสีมา (3 ต.ค.2454)

อนึ่ง การใช้นโยบายผสมกลมกลืนโดยการจัดการศึกษาภาคบังคับขึ้นนี้ น่าจะเป็นความจำเป็นของรัฐในยุคนั้นด้วย ทั้งนี้พิจารณาได้จากมณฑลที่ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 ได้ครบทุกตำบลก่อน ล้วนแต่เป็นท้องที่ที่มีปัญหาความแตกแยกทางเชื้อชาติ ศาสนา หรืออยู่ในเขตที่ถูกแทรกแซงจากต่างชาติได้โดยง่ายทั้งสิ้น กล่าวคือ ในปีแรกก็ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา ท้องที่ซึ่งสามารถประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 ได้ครบทุกตำบล คืออุตรธานี ร้อยเอ็ด สุราษฎร์ธานี และปัตตานี¹ และใน พ.ศ. 2468 มณฑลนครราชสีมา ก็สามารถประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาได้ครบทุกตำบลเช่นเดียวกัน²

3. การจัดการศึกษาเพื่อโอกาสในการคัดเลือกบุคคลผู้เหมาะสมเข้ารับราชการและผลิตบุคคลากรที่มีการศึกษาสูงไว้ประกอบอาชีพที่ต้องใช้ความชำนาญพิเศษ

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้เคยกล่าวไว้ว่า ประโยชน์ของการจัดการศึกษาภาคบังคับประการหนึ่ง คือ การจัดเตรียมบุคคลไว้ประกอบอาชีพที่เหมาะสมตามอัถกภาพของแต่ละบุคคลในโอกาสต่อไปนอกจากนี้ การจัดการศึกษาให้ทั่วถึงยังทำให้ทางราชการมีโอกาสคัดเลือกคนดีมีความสามารถเข้ารับราชการได้มากขึ้นด้วย³

และประโยชน์ของการศึกษาภาคบังคับอีกประการหนึ่ง คือทำให้มีฐานรองรับการจัดการศึกษาในระดับมัธยมและอุดมศึกษา ซึ่งจะขยายตัวตามการเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองในอนาคต และทำให้มีโอกาสในการผลิตบุคคลผู้มีการศึกษาในระดับสูงไว้ประกอบอาชีพที่ต้องใช้ความชำนาญพิเศษที่ต้องฝึกฝนมาโดยเฉพาะ เช่น แพทย์ เกษตรกร หรือ

¹ รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 14 ประจำปีพุทธศักราช 2464, หน้า 3.

² รายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 18 ประจำปีพุทธศักราช 2468, หน้า 15.

³ ร.6 ศ.2/5 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีทูลเกล้าถวายความเห็นกระทรวงต่าง ๆ เรื่องการออกพระราชบัญญัติ ประถมศึกษา 19 ส.ค. 2464

วิศวกรในโอกาสต่อไปด้วย¹

ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการนำเสนอแนวความคิดดังกล่าว อธิบายได้ทั้งในแง่ของการขยายตัวและความอึดตัวของระบบราชการ ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและเทคโนโลยีภายหลังการรับอารยธรรมตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 5

งานวิจัยทางประวัติศาสตร์และการศึกษาหลายชิ้นได้ให้ข้อสรุปไปในแนวทางเดียวกันว่า การจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในยุคแรก ๆ นั้นเป็นไปเพื่อผลิตบุคคลเข้ารับราชการ ทั้งแต่ระดับเสมียนจนถึงระดับผู้อำนวยการพิเศษต่าง ๆ ทั้งด้วยการจัดตั้งโรงเรียนหลวงและโรงเรียนของกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ ตลอดจนการจัดส่งบุคคลไปศึกษาต่อในต่างประเทศ² ทั้งนี้เพื่อผลิตบุคคลตอบสนองความต้องการของหน่วยราชการที่ได้จัดตั้งขึ้นใหม่ภายหลังการปฏิรูประบบบริหารราชการในขณะนั้น

สำหรับความอึดตัวของระบบราชการและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและเทคโนโลยีภายหลังการรับอารยธรรมตะวันตก เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการนำเสนอแนวความคิดในการจัดการศึกษาเพื่อผลิตบุคคลผู้มีการศึกษาในระดับสูง ไว้ประกอบอาชีพที่ต้องใช้ความชำนาญพิเศษ ที่ต้องได้รับการฝึกฝนโดยเฉพาะ

¹ร.6 ศ.2/2 พระราชบัญญัติบังคับเด็กให้เล่าเรียนโรงเรียนราษฎร

²ละออทอง อมรินทร์รัตน์, "การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2472" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิตศึกษาด้านประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

ความล้มเหลวของระบบราชการโดยเฉพาะในตำแหน่งเสมียนระดับต่ำเกิดขึ้นในทศวรรษ 2450¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีตระหนักถึงความจริงข้อนี้ดี ดังที่ท่านได้กล่าวว่า "...เมื่อตั้งต้นแห่งทศวรรษที่ 25 ได้ล่วงไปแล้ว ก็ตั้งต้นมีข้าราชการล้นจากราชการออกไปสู่การพาณิชย์..."² ทั้งนี้ จุดเน้นในแนวความคิดของท่านในช่วงหลังจากนี้ ส่วนหนึ่งจึงอยู่ที่การฝึกหัดผู้มีความชำนาญการพิเศษเพื่อเข้ารับราชการในระดับสูงและเพื่อประกอบอาชีพอื่น ๆ ที่อยู่นอกวงราชการออกไปด้วย

ในช่วงแรก ๆ ของการปฏิบัติหน้าที่ราชการในตำแหน่งเสนาบดี เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้เสนอให้มีการสอนวิชาวิศวกรรมศาสตร์ขึ้น ทั้งนี้เพราะทางกรมรถไฟและทางกรมชลประทานต้องการวิศวกรเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก³ ใน พ.ศ. 2468 ท่านก็ได้เสนอให้เปิดสอนวิชาแพทยศาสตร์ขึ้นในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย⁴ ทั้งนี้เพราะก่อนหน้านี้ได้มีรายงานจากหน่วยงานต่าง ๆ เข้ามายังกระทรวงธรรมการว่า หน่วยงานเหล่านั้นต้องการแพทย์และวิศวกรเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยที่ทางกระทรวงธรรมการไม่สามารถจะสนองตอบความต้องการดังกล่าวได้ทัน⁵

¹พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, "โคลนตมคัลลอ" ใน ประมวลพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 6 (พระนคร : ก้าวหน้า, 2504), หน้า 25.

²เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สยามกับพาณิชย์" ใน เศรษฐกิจวิทยาและเกร็ดเฉพาะบางเรื่องของกรุงเทพ, หน้า 22. หรือที่คล้าย ๆ กันนี้ใน บทประพันธ์บางเรื่องของกรุงเทพ, หน้า 139-140 และ ร.6ศ. 10/35 ความเห็นเรื่องให้เด็กชายหญิงเรียนปนกัน

³ประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2459-2509 พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบรอบ 50 ปีวันสถาปนา, หน้า 151.

⁴ร.7 ศ.5/1 คำกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี 8 กย. 2468.

⁵ร.6 ศ.2/2 พระราชบัญญัติบังคับเด็กให้เข้าโรงเรียนราษฎร์

ส่วนในด้านผู้ที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมนั้น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี มีความคิดเห็นว่า อาชีพเกษตรกรรมต้องเป็นอาชีพที่ได้รับการฝึกฝนมาโดยเฉพาะ เพื่อให้สามารถทำการเพาะปลูกได้ถูกต้องตามหลักวิชา¹ ครูผู้สอนจึงต้องเป็นผู้ได้รับการฝึกหัดมาเพื่อให้สอนวิชาเพาะปลูกโดยตรง ทั้งนี้ท่านได้ให้ความเห็นไว้ว่า "...จะเอาแก่ครูที่เคยจับปากกามาจับจอบจับเสียมไม่ได้..."² ดังนั้น จึงได้มีการเปิดโรงเรียนฝึกหัดครูฝึกกรรมแห่งแรกขึ้นที่โรงเรียนหลวง เมื่อ พ.ศ. 2460 โดยให้ถือเป็นแผนกหนึ่งของโรงเรียนข้าราชการพลเรือน และใน พ.ศ. 2469 ก็ได้เปิดโรงเรียนฝึกหัดครูประถมศึกษารุ่นอื่นอีกแห่งหนึ่งที่อำเภอทับทิมสยาม จังหวัดสุราษฎร์ธานี³

สิ่งที่น่าสนใจเป็นพิเศษที่ควรกล่าวถึงในตอนท้ายของหัวข้อนี้ก็คือ ความคิดเห็นของ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีที่มีต่อครูประถมผู้สอนวิชาเกษตรกรรมนั้น จะมีลักษณะที่คล้ายกัน คนกลุ่มดังกล่าวออกไปจากวงราชการด้วย โดยท่านได้แสดงทัศนะไว้ว่า เมื่อครูประถมศึกษามีจำนวนมากขึ้นตามจำนวนโรงเรียนประถมศึกษามากขึ้นที่จะเปิดเพิ่มขึ้นในอนาคตแล้ว⁴ ในที่สุดครูจำนวนนี้จะไม่มีโอกาสสอบเลื่อนชั้นเป็นครูมัธยมได้ทั้งหมด เนื่องจากจำนวนครูมัธยมเต็มตามจำนวนแล้ว ครูประถมศึกษามิฉะนั้นที่เหลือ

¹ร.6 ศ.4/26 เรื่องคิดจะจัดโรงเรียนฝึกหัดครู

²เรื่องเดียวกัน

³ร.6 ศ.4/2 โรงเรียนและการเล่าเรียนหัวเมืองในมณฑลกรุงเทพฯ

⁴การเปิดโรงเรียนฝึกหัดครูประถมศึกษามากขึ้น เป็นความหวังของท่าน ในการจัดสอนประถมศึกษามากตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 แต่อย่างไรก็ตาม โรงเรียนประถมศึกษาก็มิได้มีจำนวนเพิ่มขึ้นมากนัก ทั้งนี้เนื่องจากมีปัญหาหลายประการโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปัญหางบประมาณ

นี่จะออกไปประกอบอาชีพเพาะปลูกโดยชอบด้วยหลักวิชาตามที่ได้ศึกษามา¹ ทั้งนี้เพื่อจะได้เป็น "เชื้อของคหบดี Middle Class ของเราคือไป"²

ข. การแต่งแบบสอนอ่านธรรมจรรยา

ผลงานด้านการศึกษาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีซึ่งน่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับโดยตรงกับการเมือง และควรได้รับการกล่าวถึงในที่นี้ด้วย คือ การแต่งแบบสอนอ่านธรรมจรรยา

การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างแบบสอนอ่านธรรมจรรยากับการเมืองกระทำไต่ทั้งโดยการศึกษาสภาพการณ์ภายนอกและสภาพการณ์ภายในของแบบสอนอ่านธรรมจรรยาเอง ซึ่งในที่นี้ใคร่ขอเริ่มต้นที่สภาพการณ์ภายนอก อันได้แก่ แนวความคิดของชนชั้นสูง ไทยผู้มีโอกาสในการจัดการศึกษาของชาติในยุคนั้น และบรรยากาศเกี่ยวกับหลักสูตร และแบบเรียนในช่วงที่แบบสอนอ่านธรรมจรรยาถูกเขียนและได้รับการตีพิมพ์ขึ้นก่อน

ชนชั้นสูงผู้มีโอกาสในการจัดการศึกษาของชาติในยุคนั้น ต่างมีแนวความคิดที่ยอมรับความสำคัญของแบบเรียนในแง่ของการส่งผ่านทัศนคติทางการเมืองที่รัฐพึงประสงค์ไปสู่ประชาชน ดังจะเห็นได้จากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงยอมรับว่า การ "... จะให้ไพร่บ้านพลเมืองมีนิสัยใจคออย่างไร... รัฐบาลมีอำนาจที่จะตกแต่ง นิสัยใจคอไพร่บ้านพลเมือง ได้ด้วยการแต่งหนังสือสำหรับสอนเด็กในโรงเรียน"³ ในรายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลเมื่อ พ.ศ. 2453 ได้มีการกล่าวถึงความสำคัญของหนังสือเรียนไว้ว่า

¹ ความเชื่อมั่นในความรู้ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อความคิดดังกล่าวด้วย อ้างถึงในหน้า 14-17 ของวิทยานิพนธ์นี้

² ร.6 ศ.4/26 เรื่องคึกจะจักโรงเรียนกสิกรรม

³ ร.5 ศ.2/5 โครงการศึกษา (21 มีย. 117-29 กย. 120)

๖. หนังสือเรียนเป็นหลักสำคัญของการศึกษาโดยเหตุว่า รัฐบาล
 ของการให้ราษฎรมีความรู้ยงไร หรือในที่สุคจะให้มีนิสัยใจคอ
 อยงไร อำนจของรัฐบาลอยู่ในการแกงหนังสือสอนเด็ก เหตุ
 ฉนั้นกำรแกงหนังสือและสรางหนังสือควรอยู่ในกระทรวงธรรมการ¹

แนวความคิดเกี่ยวกับแบบเรียนในลักษณะดังกล่าว เกิดขึ้นในช่วงที่แบบสอน
 อ่านธรรมจரியาดูกเขียนและได้รับการตีพิมพ์ขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการประชุมเพื่อ
 ร้างโครงการศึกษา ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2454) ไทกล่าวถึงจุดมุ่งหมายในการสอน
 วิชาจรรยาไว้ว่า เพื่ออบรมเยาวชนให้เป็นพลเมืองดี²

การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างแบบสอนอ่านธรรมจரியากับหลักสูตร กระทำ
 ได้โดยการศึกษาเนื้อหาวิชา "ความรู้เรื่องเมืองไทย" วิชาความรู้เรื่องเมืองไทยใน
 ยุคนั้นประกอบด้วยวิชา ภูมิศาสตร์ พงศาวดาร (ปัจจุบันเรียกว่า วิชาประวัติศาสตร์)
 หน้าที่พลเมืองและจรรยา (ปัจจุบัน คือ วิชาศีลธรรม)³ โดยที่วิชาดังกล่าวมีส่วนโดย
 ตรงในการเร้าความรู้สึกเรื่องรักชาติ ตลอดจนสร้างความภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์
 ซึ่งสามารถพิจารณาได้จากเนื้อหาของวิชาที่มีลักษณะคงเดิม แต่มีรายละเอียดและ
 จุดมุ่งหมายเพิ่มขึ้นตามระยะเวลา เช่น ใน พ.ศ. 2438 มีการสอนเฉพาะวิชา

¹ร.6 ศ.1/1 รายงานการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล (ร.ศ.129)

²ร.5 ศ.2/5 โครงการศึกษา (21 มีย. 117-29 กพ. 129)

³คือ วิชาสังคมศึกษาในปัจจุบัน วิชานี้มีได้มีจุดมุ่งหมายในการฝึกหัดผู้เรียน
 ให้มีทักษะอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่มุ่งให้เกิดความเข้าใจและมีทัศนคติอันดีเกี่ยวกับสภาพ
 ความเป็นอยู่ของสังคม ประเทศชาติ และโลกเป็นส่วนรวม ให้ยอมรับและนิยม
 วัฒนธรรมที่ตนดำรงอยู่ และสามารถเป็นสมาชิกที่ดีของหมู่คณะ ครอบครัว และสังคม
 นั้น ๆ อ้างถึงในความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา (มปท. มปป.), หน้า 14.

ภูมิศาสตร์โดยมีจุดมุ่งหมายแค่เพียงให้รู้ภูมิศาสตร์สยามและเมืองใกล้เคียง¹ พ.ศ. 2452 เมื่อมีการสอนวิชาความรู้เรื่องเมืองไทยครบทั้ง 4 หมวดแล้ว จุดมุ่งหมายในการสอนได้กำหนดไว้อย่างละเอียดคือ ให้รู้ "...บ้านเมืองของคนเป็นอย่างไร โฉนจึงได้ตั้งหลักฐานเป็นปึกแผ่นแน่นหนาขึ้นได้ เพื่อให้เกิดความรักชาติบ้านเมืองและศึคย์บำรุงชาติบ้านเมืองโดยตั้งคนเป็นพลเมืองดี... ความรักชาติและความจงรักภักดีของ คพระมหากษัตริย์เป็นข้อที่ทั้งมันอยู่ในใจเด็ก เพื่อก่อให้เกิดความรักชาติและปรารภณาที่จะบำรุงบ้านเมือง²

โดยเฉพาะในส่วนของวิชาจรรยา นั้น ได้เพิ่มจุดมุ่งหมายจากการฝึกให้มีความรู้เรื่องศีลธรรมและความประพฤติ "...สอนเพียงฝึกสอนให้รู้สึกละอายต่อบาป และรู้จักประพฤติกฎหมายบ้านเมือง" ตามหลักสูตร พ.ศ. 2455³ มาเป็น

ให้เป็นการกล่อมเกล้ออภัยเสียใจคอ ฝึกหัดให้มีสันดานอันดี
... รวมความ คือ ต้องทุกข์ให้เป็นที่เกิดดี ทำมาหากินในทางที่ชอบ
สมควรแก่ฐานะที่เป็นไพร่ฟ้าชาวแผ่นดินสืบไป... สอนความรู้ประพฤ
ติให้ไกลจากความจำเป็น ซึ่งจะต้องปลูกฝังก่อนเป็นคณูว่าใหม่มีความ
กตัญญู รู้จักคุณบิดามารดาและพระมหากษัตริย์เป็นเบื้องตน... ใหม่
ใจองอาจรักบ้านเกิดเมืองบิดา⁴

แบบเรียนธรรมจรรยาถูกเขียนและได้รับการตีพิมพ์ขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว อันเป็นที่วิชาความรู้เรื่องเมืองไทยมีจุดมุ่งหมายในการสร้างความรักชาติและความภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ วิชาจรรยาขยายจุดมุ่งหมายจากการสอนเรื่องเบญจศีล

¹ ลัดดา สุวรรณกุล. "พัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษาในประเทศไทย (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาบริหารการศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518), หน้า 9-10.

² ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา, หน้า 145-154.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 142-143.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 145-147.

เบญจธรรมมาสู่การสร้าง ความ "กตัญญูคุณบิดามารดาครูอาจารย์และพระมหากษัตริย์"
เพื่อให้สมควรแก่ฐานะ "ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสืบไป"

สิ่งที่กล่าวมาแล้ว เป็นการศึกษาสภาพการณ์ภายนอกที่สัมพันธ์กับแบบสอนอ่าน
ธรรมจริยา ส่วนที่เหลือเป็นการกล่าวถึงสภาพการณ์ภายในของแบบสอนอ่านธรรมจริยา
ซึ่งแบ่งเป็น 3 ประเด็น คือ จุดมุ่งหมายในการแต่ง, ความเป็นมาของหนังสือและ
เนื้อหาของแบบสอนอ่านธรรมจริยา

1. จุดมุ่งหมายของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีในการแต่งแบบสอน อ่านธรรมจริยา

แบบสอนอ่านธรรมจริยาที่นำมาใช้ในการศึกษานี้ประกอบด้วยหนังสือเป็นชุด
5 เล่ม¹ เล่มแรกแต่งขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2444-2446 โดยคำสั่งและกำหนดหัวข้อ
ของกระทรวงธรรมการ² ซึ่งกระทรวงธรรมการได้กำหนดจุดมุ่งหมายของหนังสือ
เล่มนี้ไว้ว่าเพื่อสร้าง "ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอันดี"³

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเองก็ได้ตระหนักถึงจุดมุ่งหมายดังกล่าวเป็นอย่างดี
ก็โดยท่านได้กล่าวไว้ในคำนำแบบสอนอ่านธรรมจริยาว่า ท่านแต่งแบบเรียนเล่มนี้ขึ้น
เพื่ออบรมจริยธรรมแก่ผู้เรียน ทั้งนี้เพราะท่านเห็นว่าการอบรมคนให้เป็นคนดีนั้น มี
ความสำคัญมากกว่าการให้ความรู้แต่เพียงประการเดียว เนื่องจากคนดีสามารถทำ
ประโยชน์ให้ชาติบ้านเมือง ได้มากกว่าคนมีความรู้⁴

¹แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 1 และ 2 ใช้เป็นแบบเรียนในระดับประถม
แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 4 ใช้เป็นแบบเรียนในระดับมัธยมต้น
แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5 และ 6 ใช้เป็นแบบเรียนในระดับมัธยมปลาย

²ศส. 9.2/33 เรื่องลักษณะวิธีหนังสือตำราเรียน

³ร.5 ศ.1/92 การแต่งหนังสือธรรมจริยา

⁴เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 4, คำนำ
และหลวงไพศาลศิลปศาสตร์, ธรรมจริยา เล่ม 5, คำนำฉบับเดิม

ในหนังสือ เลคเชอร์ว่าด้วยวิธีสอนโรงเรียนอาจารย์ ซึ่งท่านแต่งขึ้นเพื่อให้เป็นแบบเรียนในการอบรมนักเรียนฝึกหัดครูในทศวรรษ 2440-2450 ได้กล่าวถึงความสำคัญของแบบสอนอ่านธรรมจริยาว่าแบบสอนอ่านธรรมจริยาเป็นแบบฉบับของคุณความดีที่ครูต้องปลูกฝังให้แก่เด็ก ดังมีเนื้อความบางตอนว่า

... ความดีทั้งหลายที่นักเรียนจะต้องประพฤติให้เป็นสันดานของผู้นั้น มีแจงอยู่ในแบบสอนอ่านธรรมจริยานั้นแล้ว ไ้ครูตั้งใจปลูกฝังให้เป็นสันดานของนักเรียนเด็ก¹

ดังนั้น เมื่อพิจารณาว่า กระทรวงธรรมการมีจุดมุ่งหมายในการแต่งหนังสือเล่มนี้ขึ้นเพื่อสร้างไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอันดี และจุดมุ่งหมายในการแต่งของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี คือการให้แนวทางของจริยธรรมเพื่ออบรมคนให้เป็นคนดี เนื่องจากเล็งเห็นว่าคนดีมีประโยชน์ต่อชาติบ้านเมืองไ้มากกว่าคนที่มีความรู้แล้ว จุดมุ่งหมายของแบบสอนอ่านธรรมจริยา จึง เกี่ยวข้องกับการเมือง เพราะเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีแต่งหนังสือเล่มนี้ขึ้นตามหัวข้อที่กระทรวงธรรมการกำหนดให้

2. ความเป็นมาของแบบสอนอ่านธรรมจริยา

แบบสอนอ่านธรรมจริยาซึ่งนำมาใช้ในการศึกษา มีใช้แบบสอนอ่านธรรมจริยาที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีแต่งขึ้นเป็นครั้งแรก กล่าวคือ แบบสอนอ่านธรรมจริยาซึ่งท่านแต่งขึ้นเป็นครั้งแรกนั้นมีเล่มเดียวจบ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2444² โดยในขณะนั้นท่านมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ ดำรงตำแหน่งนายตรวจฝ่ายศึกษาธิการ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีแต่งแบบเรียนเล่มนี้ขึ้นโดยคำสั่งของพระ

¹หลวงไพศาลศิลปศาสตร์, เลคเชอร์ว่าด้วยวิธีสอนโรงเรียนอาจารย์, หน้า 5-6.

²แบบสอนอ่านธรรมจริยาเล่มแรกนี้ได้รับการตีพิมพ์เพียงครั้งเดียวเท่านั้น และใช้เป็นแบบเรียนในชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น (สมัยก่อนเรียกว่า ประโยค 2 ชั้น $\frac{2}{3}$) อ้างถึงใน ลักขณา สุวรรณกุล, พัฒนาการของหลักสูตรประถมและมัธยมศึกษาในประเทศไทย, หน้า 40.

เจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณซึ่งดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ¹

ต่อมาได้มีประกาศของกระทรวงธรรมการให้บุคคลต่าง ๆ แต่งแบบเรียน
ธรรมจริยาตามหัวข้อที่กระทรวงกำหนด ของใครแต่งได้ดีที่สุดจะได้รับคัดเลือกไว้ที่
พิมพ์เป็นแบบเรียนหลวง โดยได้รับรางวัลละ 3 บาท² เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี³
จึงได้แต่งแบบสอนอ่านธรรมจริยาใหม่ออกมาเป็นชุด 5 เล่ม⁴

เนื้อหาของแบบสอนอ่านธรรมจริยาเล่มแรกกับแบบสอนอ่านธรรมจริยาที่
แต่งขึ้นใหม่โดยการกำหนดหัวข้อของกรมศึกษาธิการนั้นต่างกันมาก โดยเนื้อหาของ
แบบสอนอ่านธรรมจริยาเล่มแรกประกอบด้วยเนื้อหาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับศีลธรรม
จรรยาที่บุคคลพึงปฏิบัติโดยทั่วไป ทั้งนี้พิจารณาได้จากทั้งสารบัญญ และเนื้อหาของ
หนังสือทั้ง 2 เล่ม

สารบัญของแบบสอนอ่านธรรมจริยาเล่มแรกประกอบด้วย "มนุษย์ในหน้าที่
เป็นผู้มีธรรมจริยา ความบำรุงร่างกาย ความรังใจตน ความซื่อสัตย์สุจริต ความ
ถ่อมกาย ความพอใจ ความตั้งใจจริง ความเพียร ความเกม็ดแกม ความกล้าหาญ
ความสุข ความฝึกฝนตนเองในเวลาว่าง"⁵

¹หลวงไพศาลศิลปศาสตร์, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 1 (พระนคร :
โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ. 120), คำนำ.

²ศร.9.2/33 เรื่องลิขสิทธิ์หนังสือตำราเรียน

³เล่ม 2 แต่งร่วมกับพระยาอนุกิจวิฑูร (นายสันตึก เทพหัสดิน ณ อยุธยา)
ส่วนเล่ม 6 แต่งร่วมกับหลวงญาณวิจิตร

⁴คือแบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 1 เล่ม 2 กับ เล่ม 4-เล่ม 6 ส่วน
เล่ม 3 นั้น เป็นของนายไช้ เรื่องศิลป์

⁵หลวงไพศาลศิลปศาสตร์, เรื่องเดียวกัน, หน้าสารบัญ

และเนื้อหาเกี่ยวกับการฝึกหัดตนเองทั้งทางร่างกายและทางจิตใจ เช่น การรักษาสุขภาพอนามัย การฝึกหัดจิตใจให้มีความกล้าหาญ บังคับใจตนเองได้ มีความประหยัด มีความเพียร เป็นต้น¹

เนื้อหาในแบบสอนอ่านธรรมจริยาเล่มแรกเกี่ยวข้องกับการเมืองน้อยมาก² เช่น เรื่องการถ่อมกาย จะสอนให้รู้จักการประมาณตนทำหน้าที่ของตนอย่างดีที่สุด ควบคู่กับการยกตัวอย่างบุคคลที่มีอยู่จริงในยุคนั้นมาประกอบ เช่น เรื่องหลวงอุคมกันทพานิช (เต็ง) เป็นคนจีนอพยพ ไรสมบัติ แต่มีความขยันหมั่นเพียรในการทำงานนับตั้งแต่เป็นผู้ใช้แรงงาน จนเป็นเศรษฐีได้คนหนึ่ง หรือเรื่องของพระยารัตนราชมานิก (โต) เป็นผู้มีได้เกิดในตระกูลสูง แต่มีความหมั่นเพียรในการทำการค้า จนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ ให้เป็นต้นวงศ์สืบไป³

จะเห็นได้ว่านัยที่เกี่ยวกับการเมืองในเนื้อหาของแบบสอนอ่านธรรมจริยาเล่มนี้ มีเพียงการที่คนจีนยอมรับยศถาบรรดาศักดิ์ที่ได้รับพระราชทานให้เท่านั้น โดยที่มิได้เน้น "หน้าที่" ของคนจีนเหล่านั้นว่าต้องสนองพระมหากษัตริย์คุณที่ได้รับแต่ประการใด

ลักษณะดังกล่าวแตกต่างกันอย่างตรงกันข้ามกับเนื้อหาของแบบสอนอ่านธรรมจริยาชุดใหม่ ซึ่งแก่ความหัวข้อที่กระทรวงธรรมการกำหนดให้ ซึ่งมีหัวข้อใหญ่อยู่ในเรื่อง "ความสะอาด กิริยาวาจาดี ความซื่อสัตย์ ความอดทน ความรู้จักประมาณ ความยุติธรรม ความกล้าหาญ ความสามัคคี ความเชื่อฟังถ้อยคำ... ความรักถิ่นที่เกิด" ในจำนวนนั้นหัวข้อที่เกี่ยวข้องกับการเมือง คือ ความรักถิ่นเกิด ก็มีเนื้อความค่อนข้างว่า

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1-37

² หมายถึง เมื่อเปรียบเทียบกับแบบสอนอ่านธรรมจริยาทั้ง 5 เล่ม (1 ชุด) ที่นำมาใช้ในการศึกษา

³ เรื่องเดียวกัน หน้า 47-96.

"ความรู้สึกที่เกิดขึ้น ปู่ย่าตาทวดของเราสืบ ๆ กันมาได้ก่อร่างตั้งกันไว้ให้เรา คือใครรักษาความเป็นเอกราชและความเป็นไทยแก่คนไทยเรา ๆ จะอยู่รักษาต่อไปให้มั่นคงยิ่งขึ้น คนเราทุก ๆ คนอาจทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองแต่ลำพังคนเดียวอย่างไร คนในละแวกบ้านเดียวกันหรือในเมืองเดียวกัน หรือในมณฑลเดียวกัน ตลอดจนประเทศเดียวกัน อาจเข้ากันเป็นพวกทำประโยชน์ให้บ้านเมืองได้อย่างไร เช่น ทั้งสมาคมเป็นบริษัท เพื่อทำสาธารณประโยชน์ต่าง ๆ ในแวกบ้านเมือง เป็นต้น การช่วยเหลือในความปกครองของบ้านเมือง การอบรมมาคบกันยอมส่งผลให้แก่การสมาคมของบ้านเมือง เมื่อเติบโตขึ้นแล้วนั้นเป็นอย่างไร"¹

3. เนื้อหาของแบบสอนอ่านธรรมจริยากับการสร้างรัฐชาติและการสร้างความภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์

เนื้อหาของแบบสอนอ่านธรรมจริยาทั้ง 5 เล่มมีลักษณะวนเวียนซ้ำซากอยู่ในหัวข้อที่กระทรวงธรรมการกำหนดมาแล้วดังกล่าว โดยความซับซ้อนจะมีเพิ่มขึ้นตามจำนวนชั้นปีที่สูงขึ้น เช่น ในเรื่องความสะอาดจะเริ่มต้นจากการรู้จักรักษาอนามัยของตนเอง³ ไปจนการรักษาบ้านเรือนของคนให้สะอาด⁴ และลงท้ายด้วยการรักษาสาธารณประโยชน์ต่าง ๆ เป็นต้น⁵ ในเรื่องความเพียรก็จะเริ่มต้นด้วยการสอนให้มิ

¹ร.5 ศ.1/92 การแต่งหนังสือธรรมจริยา

²อ้างถึงในหน้าสารบัญของแบบสอนอ่านธรรมจริยาทั้ง 5 เล่มมีธรรมจริยาเล่ม 1 (แต่งร่วมกับหลวงอนุกิจวิฑูร) พิมพ์ครั้งที่ 4 พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ. 125) ธรรมจริยา เล่ม 2 (แต่งร่วมกับพระยาอนุกิจวิฑูร) พิมพ์ครั้งที่ 14 (พระนคร : โรงพิมพ์ช่างพิมพ์วิศวะ, 2482) ธรรมจริยา เล่ม 4 ธรรมจริยา เล่ม 5 และ ธรรมจริยาเล่ม 6 (แต่งร่วมกับหลวงญาณวิจิตร)

³พระยาไพศาลศิลปศาสตร์และหลวงอนุกิจวิฑูร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 1 หน้า 12-15

⁴เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีและพระยาอนุกิจวิฑูร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 2, หน้า 1-10

⁵เรื่องเดียวกัน

ความขยันหมั่นเพียรในเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ไปจนถึงกิจการที่ใหญ่โตเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ
 ความอายุของผู้เขียน เช่น เริ่มต้นที่การตั้งใจจริงในการทำอะไร¹ การขยันเรียนจน
 สามารถประกอบอาชีพรับราชการด้วยความขยันหมั่นเพียร เป็นต้น²

จะเห็นได้ว่าเนื้อหาในส่วนดังกล่าว เป็นเรื่องของจริยธรรมที่บุคคลพึงประพฤติ
 ปฏิบัติโดยทั่วไป ซึ่งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้เลือกวิธีเขียนแบบสร้างความเข้าใจ
 จากสิ่งง่ายไปสู่สิ่งที่ซับซ้อน จากเรื่องใกล้ตัวที่ปฏิบัติได้ง่ายไปสู่เรื่องใกล้ตัวที่ปฏิบัติ
 ได้ยากขึ้นตามลำดับ

สำหรับเนื้อหาในส่วนที่สัมพันธ์กับการเมือง ซึ่งเกี่ยวข้องกับความรักชาติ และ
 ความภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์นั้น ท่านก็ได้ใช้วิธีเดียวกันนี้ คือ เริ่มต้นสร้างความเข้าใจ
 เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างตัวผู้เขียนและชาติบ้านเมืองด้วยเรื่องใกล้ตัว คือ เรื่องความ
 สัมพันธ์ภายในบ้านและโรงเรียน ไปสู่เรื่องใกล้ตัว คือ ความสัมพันธ์ระหว่างตัวบุคคลกับ
 ชาติบ้านเมือง

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเริ่มต้นอธิบายเรื่องดังกล่าวโดยสร้างเรื่องสมมติ
 ของเด็กชายรักพวกพ้อง³ว่า เด็กชายรักพวกพ้องเป็นเด็กที่รักญาติพี่น้องพ่อแม่ และเพื่อน
 นักเรียนมาก ความรักดังกล่าวทำให้เกิดความรักบ้าน และชุมชนที่ตนอยู่ อันเป็นจุด
 เริ่มต้นสำหรับความรักชาติที่จะมีมาในอนาคต⁴ ยังมีเนื้อความบางตอนในแบบสอนอ่าน

¹ พระยาไพศาลศิลปศาสตร์และหลวงอนุกิจจิฐกร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา
 เล่ม 1, หน้า 16-23

² เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีและพระยาอนุกิจจิฐกร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา
 เล่ม 2, หน้า 11-21

³ เป็นที่น่าสังเกตว่า คำว่ารักพวกพ้อง มีนัยทางการเมืองอยู่ด้วย เนื่องจาก
 ท่านแปลความหมายของคำ "รักพวกพ้อง" เอาไว้ว่า หมายถึง รักชาติบ้านเมือง
 อ้างถึงใน ธรรมจริยาเล่ม 2, หน้า 92-94

⁴ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีและพระยาอนุกิจจิฐกร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา
 เล่ม 2, หน้า 92-96.

ธรรมจริยา เล่ม 2 ซึ่งกล่าวว่า

เด็กชายรักพวกพ้องคุณนี้ เมื่อเวลาอยู่โรงเรียนมีเพื่อน
นักเรียนรักทุกคน เพราะถ้าใครเขาวาก็คอยเคียงแขนอยู่ ถึง
บิณฑาคาร และญาติพี่น้องก็รักมากเหมือนกัน... เด็กก็ไม่ยอม
ให้ใครลบหลู่บิณฑาคาร ญาติพี่น้องและเพื่อนฝูงใด เมื่อโตขึ้น
เด็กชายรักพวกพ้องคงจะเป็นคนรักชาติและรักบ้านเมืองมาก¹

ในการสร้างความเข้าใจเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างตัวผู้เรียนและองค์พระ
มหากษัตริย์ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ใช้วิธีเดียวกันนี้ กล่าวคือ เมื่อความรัก
ชาติบ้านเมืองเกิดขึ้นจากรักพ่อแม่ญาติพี่น้องและเพื่อนร่วมโรงเรียนก่อน ความ
ภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ก็มีจุดเริ่มต้นอยู่ที่ความรักญาติพี่น้องและครอบครัวของตน
เช่นกัน ทั้งนี้เนื้อความบางตอนอธิบายเอาไว้ในเชิงเปรียบเทียบความสัมพันธ์
ระหว่างตัวเด็กกับพ่อแม่และครูอาจารย์ กับความสัมพันธ์ระหว่างตัวเด็กกับองค์พระ
มหากษัตริย์ว่า

เด็ก ๆ ทุกวันนี้มีครูมีบุญคุณแก่ตนบ้าง เมื่อคิดดูจะเห็นได้ว่า
บิณฑาคารเป็นผู้มีบุญคุณที่ใดเลยงูมาตั้งแต่เล็กจนโต... ครูบา
อาจารย์เป็นผู้มีบุญคุณที่สั่งสอนให้รู้จักประพฤติตัวดีแล้วให้วิชา...
เมื่อเด็ก ๆ โตขึ้นมีความรู้มากขึ้น ก็ไต่ทราบบ้างว่ามีบุญคุณยิ่งใหญ่
ของเรานั้น นอกจากบิณฑาคารครูอาจารย์ ยังมีอยู่อีกคนหนึ่ง คือ
พระเจ้าอยู่หัวของเราในทันทีเพียงไต่ทราบบ้างว่าท่านบำรุงศาสนาของ
เรา และเป็นอุปการะคนไทยหมดด้วยกัน ไต่อยู่เย็นเป็นสุข จึงควร
นับถือท่านเป็นผู้มีคุณอันประเสริฐ..."²

ความรักชาติและความภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์นี้ ตามทัศนะของเจ้า
พระยาธรรมศักดิ์มนตรีถือว่ามีความสำคัญและยิ่งใหญ่กว่าความรักที่มีต่อครอบครัวหรือ
พ่อแม่ญาติพี่น้อง ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ในแบบสอนอ่านธรรมจริยาว่า

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95-96

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 77-79 หรือที่คล้ายคลึงกันนี้ใน แบบสอนอ่าน

รักชาติ

เมื่อเป็นเด็ก ๆ เราก็รักบ้านของเรา เมื่อโตขึ้นก็ควรรู้สึก
ว่าของรักบ้านเมืองมากกว่ารักบ้าน ความรักบ้านเมืองนี้
อย่างเดียวกับความรักบ้านเหมือนกัน แผลกแต่ใหญ่โตกว้าง
ขวางออกไปเท่านั้น...

นอกจากบ้านเรือนและโรงเรียนซึ่งเป็นทีเล็กน้อยนี้ ยังมี
มีที่ใหญ่ ๆ ซึ่งเรารักมากกว่าบ้านเรือนและโรงเรียนอีก คือ
บ้านที่เราเรียกว่า "เมืองไทย" หรือ "ประเทศสยาม" จงจำ
ไว้ว่า "เมืองไทย" อยาลืมเพราะเป็นบ้านเกิดเมืองนอนของ
เรา เราคงรักใญ่ทุก ๆ ท้องรักมากกว่าบ้านที่เราอยู่ คง
รักมากกว่าโรงเรียนที่เราเรียน นอกจากญาติพี่น้องและเพื่อน
ซึ่งเป็นแค่นี้เพียงคนเล็กน้อย ยังมีผู้อื่นที่เราคงรักมากขึ้นไปอีก
คือ พระเจ้าแผ่นดินของเรา...

ความรักชาติบ้านเมืองและความภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ ทำให้บุคคลต้อง
มีหน้าที่ต่อชาติบ้านเมืองและต่อองค์พระมหากษัตริย์ด้วย หน้าที่ดังกล่าวเริ่มกันตั้งแต่เป็น
เด็กด้วยการเคารพเชื่อฟังบิดามารดา ครูอาจารย์ ประพฤติตนเป็นคนดีเพื่อเป็นแบบ
อย่างแก่ผู้อื่น² ขยันเรียนหาวิชาใส่ตัว เพื่อโตขึ้นจะได้ทำประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองได้
เต็มที³

หน้าที่อีกประการหนึ่งที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เห็นว่าบุคคลพึงกระทำ คือ
การมีความภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์และเจ้าหน้าที่ของรัฐ ซึ่งเป็นผู้ได้รับมอบอำนาจ
จากองค์พระมหากษัตริย์อีกทอดหนึ่ง การประพฤติตนตามกฎหมายบ้านเมืองนั้นเป็นเรื่อง
สำคัญ เพราะทำให้สังคมดำรงอยู่ได้โดยความสงบเรียบร้อย

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีและพระยาอนุกิจวิฑูร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา
เล่ม 2 หน้า 92-96 และที่คล้ายคลึงกันนี้ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 72

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 80

³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 4 หน้า

... อาจประพฤติกินให้เป็นตัวอย่างแก่ผู้อื่น โดยแสดงตนเป็นผู้
 ทรนทการงาน ซื่อสัตย์ กุศลอุทิศพระเจ้าแผ่นดิน ตลอดจนเจ้าบ้าน
 ฆานเมือง อำเภอกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งเป็นผู้รับอำนาจปกครองทอ
 กันลงมา และประพฤติกินให้เป็นไปตามกฎหมายและธรรมเนียมของ
 บ้านเมือง... ช่วยรักษาความสงบเรียบร้อยต่าง ๆ โดยกระทำตน
 ให้เป็นตัวอย่างทั้งอยู่ในความประพฤติควมกฎหมาย และขนบธรรมเนียม
 นิยมอย่างผู้ซื่อสัตย์สุจริต ๆ ว่า ประพฤติกินเป็นพลเมืองดี แล
 ชักชวนให้ผู้อื่นประพฤติกินเช่นนี้ด้วย...¹

สำหรับหน้าที่ที่ชาวบ้านเมืองและองค์พระมหากษัตริย์นี้ในบางกรณีถ้าหากจำเป็น
 ต้องเสียสละชีพเพื่อรักษาหรือปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี บุคคลก็ควร
 กระทำ ทั้งนี้เนื้อความบางตอนว่า

ที่หมู่บ้านเมืองจริงนี้ย่อมตั้งใจที่จะช่วยให้บ้านเมืองเจริญขึ้น
 เสมอ ที่ถึงแก่มอบชีวิตให้บ้านเมืองก็มีทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน สิ่ง
 ใดที่เห็นว่าเป็นความดีแก่บ้านเมือง ถึงหากจะไต่รับความลำบากยาก
 ใจ ก็คงผู้มีความลำบากทำไปจนสำเร็จหรือจนชีวิตหุหาไม่ การมอบ
 ชีวิตให้แก่บ้านเมืองนี้ ย่อมเป็นที่นับถือของทุกคนทั่วไปไม่ว่าในสมัยโบราณ
 หรือในปัจจุบัน และยอมเป็นเกียรติยศแก่ผู้ทำค้ำนี้หาที่สุกมิไค²

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีโดยย่ำว่าหน้าที่ดังกล่าว เป็นหน้าที่ซึ่งบุคคลต้องทำ
 นอกจากเพื่อผลประโยชน์ของชาติบ้านเมืองแล้วยังเป็นไปเพื่อผลประโยชน์ของประชาชน
 เองด้วย เนื่องจากชาติบ้านเมืองและประชาชนต่างก็มีความเป็นอนันหนึ่งอันเดียวกันจน
 แยกจากกันไม่ออก³

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีและพระยาอนุกิจวิฑูร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา
 เล่ม 2, หน้า 92-101 ตัวเน้นโดยเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

² พระยาไพศาลศิลปศาสตร์และหลวงญาณวิจิตร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา
 เล่ม 6, หน้า 218-220

³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีและพระยาอนุกิจวิฑูร, แบบสอนอ่านธรรม
จริยา เล่ม 2, หน้า 94

ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการนำเสนอหน้าที่ของบุคคลออกมาในลักษณะดังกล่าว นอกจากอยู่ที่ความจำเป็นของการสร้างชาติและการถึงความจงรักภักดีมาสู่องค์พระมหากษัตริย์แล้ว ความเลื่อมใสในการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ตลอดจนความเชื่อมั่นในความรู้และการสำนึกว่า บุคคลย่อมเป็นส่วนหนึ่งของสังคม ของประเทศชาติ และของโลกก็น่าจะมีอิทธิพลอยู่ด้วย ทั้งนี้สามารถพิจารณาได้จากแนวความคิดของท่านซึ่งกล่าวไว้ว่า "จงจำไว้ว่าบ้านเมืองของเราและชาติของเราจะเจริญได้ก็เพราะเราทั้งหลายซึ่งเป็นคนไทยต่างก็มีความรัก และต่างพากันคิดหนุ่บารุงให้ดีขึ้นเจริญขึ้น..."¹

อนึ่ง สิ่งที่ควรได้รับการกล่าวถึงในที่นี้ด้วยก็คือ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้เขียนแบบสอนอ่านธรรมจริยาโดยมีจุดมุ่งหมายส่วนหนึ่งให้มีลักษณะเป็นบทสรุปสำหรับความคิดและความประพฤติของผู้เรียน ด้วยวิธีการเขียนแบบขึ้นนำ และตั้งคำถาม ซึ่งท่านเป็นทั้งผู้ถามและผู้ตอบเอง เช่น "เด็กดีจะไม่เล่นเป็นพาลเกรอย่างนี้ จงจำคำผู้ใหญ่ได้เปรียบไว้..."² หรือในการสอนให้มีความขยันหมั่นเพียรนั้นก็มิใช่อธิบายในตอนท้ายว่า "นักเรียนทั้งหลายควรจำสุภาษิตนี้ไว้ให้ขึ้นใจ เมื่อจะทำการสิ่งใด จะเป็นเครื่องชักจูงให้มีความอุตสาหะทวีมากขึ้น..."³ หรือ "เห็นเด็กเค็นร้องไห้มาอย่างนี้แล้วไม่ยกช่วย นี่ถ้าเป็นเราพบเข้าเราจะทำอย่างไร เชื่อว่าเด็กดีคงตอบเหมือนกันหมดว่าดังนี้..."⁴ ในอีกตอนหนึ่ง "เด็กทั้งสองที่กล่าวมานี้ เมื่อ

¹พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ และหลวงฤาณวิจิตร, เรื่องเดียวกัน, หน้า 79-80

²พระยาไพศาลศิลปศาสตร์และหลวงอนุกิจวิธูร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 1, หน้า 1-1

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 16-23 หรือที่คล้ายคลึงกันนี้ในเรื่องเดียวกัน หน้า 12 และแบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 2 หน้า 10, 30 และ 45

⁴พระยาไพศาลศิลปศาสตร์และหลวงอนุกิจวิธูร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 1, หน้า 29-30

โตขึ้นใครจะเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองของตัว? และคนไหนจะเป็นที่รักนับถือของคนทั่วไป ข้อนี้ไม่ต้องบอกก็มีผู้ตอบได้ถูกหมดว่า..."¹

ในส่วนหน้าที่ที่บุคคลพึงมีต่อชาติบ้านเมืองและองค์พระมหากษัตริย์นั้น แนวทางในการเขียนจะมีลักษณะเป็นบทสรุปทั้งในแง่ความคิดและการปฏิบัติ เช่นเดียวกัน แต่อยู่ในระดับ(Degree) ที่เข้มข้นกว่า นอกจากทวิวิธีผูกมัดตัวบุคคลให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับชาติบ้านเมืองแล้ว ยังทวิวิธีการเน้นให้บุคคลตระหนักในหน้าที่ดังกล่าวว่า "คนที่นับว่าเป็นคนท้องท่า"² ไม่ว่าจะโดยสมัครใจหรือไม่ก็ตาม ยังมีเนื้อความตอนหนึ่งกล่าวไว้ว่า

... ความรักอย่างเดียว ไม่อาจทำให้บ้านเมืองเรียบร้อยตลอดได้ จำเป็นที่ผู้อยู่ในบานูจะของประกอบกิจธุระอันเป็นหน้าที่จำเป็นของท่าควยเหมือนกัน บานูเมืองจึงจะเรียบร้อยเป็นปกติ กิจธุระนี้จำเป็นของท่าเพราะเหตุว่า เป็นหน้าที่ของเราอันหนึ่ง และเป็นของถูกควรทำควย คือเราชอบหรือไม่ชอบ อยากทำหรือไม่อยากทำก็ของท่าอยู่นั่นเอง...³

ความสัมพันธ์ระหว่างแนวความคิดทางค่านการ เมืองและการศึกษากับบทบาททางการศึกษาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

จากการศึกษาแนวความคิดทางค่านการ เมืองและการศึกษากับบทบาทค่านการศึกษาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีทำให้ได้ข้อสรุปว่า แนวความคิดทางค่านการ เมืองของท่านในช่วงนี้ คือแนวความคิดที่นิยมในการปกครองระบอบสมบูรณาญา

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ธรรมจริยาเล่ม 4, หน้า 64 หรือที่คล้ายคลึงกันนี้ใน แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 2, หน้า 16-17

² เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีและพระยาอนุกิจวิธูร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 2, หน้า 92-101

³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, แบบสอนอ่านธรรมจริยาเล่ม 4, หน้า 18

สิทธิราชย์ซึ่ง เป็นระบอบการปกครองที่ใช้อยู่ในขณะนั้น ก็จะได้เห็นได้จากการทำงานที่ท่านได้ แสดงแนวความคิดว่า ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังคง เป็นระบอบที่มีประสิทธิภาพ และความชอบธรรมอยู่ พร้อมทั้งแสดงแนวความคิดต่อต้านระบอบประชาธิปไตยซึ่ง เริ่มแพร่หลายเข้ามาบ้างแล้วในช่วงนั้นอีกด้วย

ส่วนแนวความคิดด้านการศึกษานั้นท่านถือว่า การศึกษาคือการพัฒนาผู้เรียน ทั้งทางด้านร่างกาย สติปัญญา และจริยธรรม โดยมีจุดเน้นอยู่ที่การพัฒนาจริยธรรม แบบสอบอ่านธรรมจริยา ซึ่งเป็นแบบเรียนที่ท่านแต่งขึ้นในช่วงนี้ ก็มีจุดมุ่งหมายส่วน หนึ่งในการพัฒนาจริยธรรมในตัวผู้เรียน

ท่านมีแนวความคิดเรื่องวิธีการสอนที่เน้นระเบียบวินัยเป็นอย่างมากโดยให้ ครูเป็นผู้นำในทุกเรื่องโดยที่ครูต้อง เป็นทั้งผู้ให้ความรู้และเป็นแบบอย่างทางจริยธรรม กับนักเรียน วิธีการสอนแบบดังกล่าว น่าจะเป็นวิธีการที่เอื้อต่อการที่รัฐจะถ่ายทอด เนื้อหาของความรู้ที่รัฐต้องการให้ประชาชนรับรู้ไปทั่วๆ ทั้งนี้เพื่อพิจารณาว่า เนื้อหาของ ความรู้และแบบอย่างทางจริยธรรมดังกล่าวมาแล้ว เป็นสิ่งที่ถูกกำหนดให้มีแบบแผนแน่นอน โดยผ่านทางหลักสูตรและแบบเรียนจากส่วนกลาง

ให้ท่านประโยชน์ของการศึกษานั้นท่านมีแนวความคิดว่า การศึกษามีประโยชน์ ทั้งต่อผู้เรียนและต่อประเทศชาติอย่างแยกกันไม่ออก ประโยชน์ต่อผู้เรียนคือ การมีความรู้ ความสามารถที่ทำให้ประกอบอาชีพและดำเนิน ชีวิตประจำวันได้อย่างปกติสุข ส่วนประโยชน์ ต่อประเทศชาติ คือการมีประชาชนที่มีความรู้สามารถต้านต่อการ เปลี่ยนแปลง ของบ้าน เมืองและมีประชาชนที่เป็นพลเมืองดี มีความรักชาติ และภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์

บทบาทของโรงเรียนในสังคมคือ การจัดคนในสังคมเป็นลำดับชั้นทั้งในระดับสูง กลางและต่ำ เพื่อคัดเลือกบุคคลผู้เหมาะสมเข้าไปทำงานอาชีพต่างๆตามความต้องการ ของสังคมต่อไป ด้วยเหตุนี้การจัดการศึกษาชาติ (National Education) จึงมิใช่ การยกระดับคุณภาพประชากรแต่เพียงอย่างเดียวตามที่เข้าใจกัน แต่เป็นการขยายโอกาส ในการคัดเลือกและจัดสรรบุคคลเป็นลำดับชั้นตามการขยายตัวทางการศึกษาและการเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจและการเมืองอีกด้วย ตำแหน่งของการศึกษาจึงมีฐานะ เป็นเพียงส่วน ย่อยในโครงสร้างสังคมเพราะมีหน้าที่ เป็นเพียงผู้ตอบสนองมิใช่กำหนด หรือชี้แนะการ เปลี่ยน

แปลงสังคม

การประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 และการแต่งแบบสอนอ่านธรรมจริยา ซึ่งเป็นบทบาทการศึกษาที่สำคัญของท่าน มีส่วนในการขยายโอกาสในการคัดเลือกและจัดสรรบุคคลเป็นชั้น ๆ เพื่อเข้ามารับราชการและเข้าทำงานอาชีพที่ต้องใช้ความชำนาญพิเศษตามการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการขยายตัวและอิมพัลส์ของระบอบราชการตลอดจนส่งเสริมนโยบายผสมกลมกลืนเพื่อสร้างความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างชนในชาติ และสร้างความรู้สึกรักชาติและภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ผู้เป็นศูนย์กลางของระบอบการปกครองในขณะนั้น

จะเห็นได้ว่าแนวความคิดและบทบาทของท่านเป็นสิ่งสัมพันธ์กัน กล่าวคือท่านมีแนวความคิดที่เห็นด้วยกับการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ บทบาททางการศึกษาของท่านก็เป็นไปเพื่อสนับสนุนการปกครองดังกล่าว การที่ท่านเป็นข้าราชการคนหนึ่งน่าจะเป็นเหตุผลส่วนหนึ่งของการแสดงแนวความคิดและบทบาทดังกล่าวแล้วอยู่ควย

เหตุผลอีกส่วนหนึ่งนั้น น่าจะเป็นเพราะท่านมีแนวความคิดว่าการศึกษาและการเมืองต้องเป็นสิ่งสัมพันธ์กัน การจัดศึกษาจึงไปเพื่อตอบสนองนโยบายทางการเมืองด้วยจึงจะเห็นได้จากถ้อยคำที่ท่านแสดงความคิดว่า รัฐบาลควรมีหน้าที่จัดและควบคุมการศึกษา เพื่อป้องกันมิให้เกิดผลทางการเมืองอันไม่พึงประสงค์¹ ดังที่ท่านยกตัวอย่างประเทศจีน อินเดียและรัสเซีย ซึ่งมีได้จัดและควบคุมการศึกษาของตน แคกลับปล่อยให้มีการเรียนและการสอนกันไปโดยอิสระ ทำให้คนมีการศึกษามากมีโอกาสชักจูงคนมีการศึกษาน้อยให้ก่อความวุ่นวายขึ้นได้ ดังเนื้อความบางตอนในงานเขียนของท่านว่า

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี "การศึกษา" วิทยากรย 26 (15 มีนาคม 2468), หน้า 442 หรือแนวความคิดที่คล้าย ๆ กันนี้ ใน เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปรากฏาแสดงที่สามัคยาจารย์สโมสรสถาน" วิทยากรย 25 (15 กันยายน 2468), หน้า 1305-1311.

"... เขาจัดอย่างจีน และรัสเซีย ผลของประเทศทั้งสองเป็นอย่างไร เราอย่าเอาอย่างเขาเลย พอดีแก่หมายความว่า ไม่ใ้จัดอย่างการศึกษาชาติ ไปจัดอย่างการศึกษาของบางพวกที่พอใจเรียน คือไม่ใ้เกณฑ์ใ้ศึกษาทั่วหน้า มีโรงเรียนระดับมัธยมและอุดมยวุงที่ทั้ง ไ้ครบครันสำหรับใ้คนเลือกเรียนตามใจชอบ คนใ้กใ้ไป ไ้ใครลาคก็เป็รื่องปรุชฎใ้ใ้ใ้บุคคลใ้การศึกษาแผนโบรฐาณ ไม่ใ้ถือภาสติของกวีบรมวง ซึ่งวใ้ อยุาสรางยักุษ สรางเทวติอิกเลยจงอยุายามยกคนทั้งชาติใ้สูงขึ้นเด็ก ซึ่งเป็รื่องคคการศึกษาสมัยใหม่ คือการศึกษาชาติ (National Education) พอดีกใ้ช้วใ้ อยุาเอาอย่างเขาเลย จีนและรัสเซียเขาไปแลวอยุางไร เราไมคองไปอยุางนั้น..." ไ้ปรคก 3 ประเทศทักลวแลว คนลาคมี การศึกษาสองสามคนเป็รื่องราชสีห์ จุงคนหมุมมากูชาคการศึกษาคูกุนำคูกโค กูระบือ ทำลวความสงบควยวใ้ประหัตประหาร อยวงเลนิน ทรอสลี ชุนยักเชิน และวใ้ไมประหัตประหารอยาง นายคัณท, นายทาสของอินเดีย โดยอาศัยอิสรภาพเป็รื่อง..."¹

ข้อเขียนของท่านที่ยกมากล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี มีแนวความคิดว่า การศึกษาและการเมืองเป็นสิ่งที่สัมพันธ์กัน และการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองในจีน อินเดีย และรัสเซียซึ่งท่านได้นำมากล่าวอ้างเป็นตัวอย่างในที่นี้ก็เป็นเหตุการณ์จริงที่เกิดขึ้นแล้วในเวลานั้น

¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปัญหาการศึกษาที่คนสนใจ" ใน ความเรียงเรื่องต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 17-30 หรือที่คล้ายคลึงกันนี้ใน จดหมายของครูเทพแสดงความเห็นพอดักเรื่องคคการศึกษาแผนปัจจุบัน ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ หน้า 141-142.